

ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอังกณสูตร
A STUDY OF THE PRINCIPLES OF DHAMMA AND INSIGHT
MEDITATION IN THE ANAṄGAṄA SUTTA

พระครูธรรมธรแสงชัย กนฺตสีโล (เพชรขึ้นสกุล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอรรถกถา

พระครูธรรมธรแสงชัย กนฺตสีโล (เพชรขึ้นสกุล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A STUDY OF THE PRINCIPLES OF DHAMMA AND INSIGHT
MEDITATION IN THE ANAṄGAṄA SUTTA**

**Phrakru Dhamathorn Sangchai Kantaseelo
(Petch-chuensakul)**

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassanā Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

.....

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระมหาสุรชัย วราสโท)

.....กรรมการ

(พระครูใบฎีกามานิตย์ เขมคุตุโต)

.....กรรมการ

(พระมหาโกมล กมโล)

.....กรรมการ

(พระมหาประนอม ชมมาลงกาโร)

.....กรรมการ

(ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระครูใบฎีกามานิตย์ เขมคุตุโต ประธานกรรมการ

พระมหาโกมล กมโล กรรมการ

ผศ. เวทย์ บรรณกรกุล กรรมการ

- ชื่อวิทยานิพนธ์** : ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในอนั่งคนสูตร
- ผู้วิจัย** : พระครูธรรมธรแสงชัย กนฺตสีโล (เพชรขึ้นสกุล)
- ปริญญา** : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนากาวนา)
- คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์**
- : พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต ศน.บ., M.A., Ph.D.
 - : พระมหาโกมล กมโล ป.ธ.๘, พธ.บ., ศศ.ม.
 - : ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๕, พธ.บ., ศษ.ม.
- วันสำเร็จการศึกษา** : ๑ เมษายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในอนั่งคนสูตร มีวัตถุประสงค์คือ เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในอนั่งคนสูตร และเพื่อศึกษาวิธีการเจริญวิปัสสนากาวนาในอนั่งคนสูตร โดยการศึกษาข้อมูลเนื้อหาหลักธรรม ของอนั่งคนสูตร ในคัมภีร์พระพุทธานุญาตคือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการเรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหา บรรยายเชิงพรรณนา

จากการศึกษาพบว่า อนั่งคนสูตร เป็นพระสูตรที่พระสารีบุตรสนทนากับพระมหาโมคคัลลานะ โดยในที่ประชุมมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข มีเนื้อหาที่กล่าวถึงกิเลสเพียงดั่งเนิน เมื่อศึกษารูปศัพท์และความหมาย กิเลสเพียงดั่งเนิน คือ ความประพฤติด้วยอำนาจความปรารถนาที่เป็น บำปอกุศล ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ โดยในพระสูตรใช้คำว่าความโกรธ และความไม่แช่มชื่น ของภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วจงใจปกปิดอาบัติ ไม่ต้องการให้ผู้อื่นรู้

หลักธรรมในตอนท้ายพระสูตร พระสารีบุตรได้เสนอข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้ออกบวชด้วยศรัทธา คือ มั่นคงในปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล โภชนมัตตัญญูตาชาคริยานุโยค และสติสัมปชัญญะ หลักปฏิบัติธรรมในตอนท้ายของพระสูตรนี้มีความสอดคล้องกับพระพุทธรวณะที่ตรัสไว้ในหลาย ๆ พระสูตร เช่น ลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน ดังที่ตรัสแก่คณกโมคคัลลานพราหมณ์ ในคณกโมคคัลลานสูตร

กล่าวเฉพาะหลักสติสัมปชัญญะนี้ จากการตรวจสอบเนื้อหาพระสูตร พบว่า มีคำขยายอธิบายสติสัมปชัญญะที่ถูกต้องสอดคล้องกับพระพุทธวจนะในคณกโมคคัลลานสูตร คือ หลักอิริยาบถปีพพะ สัมปชัญญะปีพพะ ในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นกาย เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นเวทนา จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นจิต และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จัดเป็นภาวนามยปัญญา เพื่อทำความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งหลาย การเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ นอกจากจะเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแล้ว ยังเรียกได้อีกว่า เป็น สัมมาสติ คือ สติที่ตั้งมั่นไว้ชอบ ดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสเกี่ยวกับสัมมาสติ คือ สติที่ตั้งมั่นไว้ชอบใน ๔ ฐาน คือ กาย เวทนา จิต และ ธรรม จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อพัฒนาเป็นสัมมาสติ จัดเป็นการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ได้อีกด้วย

Thesis title : A Study of The Principles of Dhamma and
Insight Meditation in the Anaṅgaṇa sutta

Researcher : Phrakru Dhamathorn Sangchai Kantaseelo

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakrubaidaka Manit Kemagutto M.A., Ph.D.

: Phramahā Komon kamalo Pali VIII, B.A., B.M.

: Asst.Prof.Wet Bannakounkul Pali IX, B.A., M.A.

Date of Graduation : 1 April 2012

Abstract

This thesis is to study the Doctrinal Principles in Anaṅgaṇasutta and to study the method of the developing Vipassanā-Bhāvanā in Anaṅgaṇasutta. It is to study the data, the essence and the Doctrinal principles in Anaṅgaṇasutta in Theravāda Buddhist Scriptures which are the Three Baskets, the Commentaries, the Sub-Commentaries and the other related Scriptures by composing the data, by checking the right essences by the specialists.

From the study, it is found that Anaṅgaṇasutta about which Ven Sarīputta and Moggallāna talked together.

At the meeting, the Buddha was the president. The essence of that Sutta deals with the defilements. When the form and the meaning of words are studied, it is found that the defilements are the sinfull behaviours consisting of Rāga, Dosa and Moha, In that Sutta, the monks who was punished which wrong conduct, wished to conceal his wrong conduct and do not want any one to know it.

In the Doctrinal principles at the end of the Sutta Ven Sarīputta purposed the practical principles for the monks who were ordained with faith and have stability in

Pātimokkhasaṅvarasīla, Indriyasaṅvarasīla, Bhojanemattaññutā, Jāgariyānuyoga, Satisampajañña.

The Doctrinal principles at the end of this Sutta are in Compliance with the Buddha's Words said in many Suttas such as the level of the practice to attain Magga, Bhala and Nibbāna as set by Him to Gaṇaka Moggallāna Brāhmaṇa in Gaṇaka Moggallāna Sutta.

From the checking the essence of this Sutta, it is found that there is the explanation of Satisampajañña which is in compliance with the Buddha's Words in Gaṇaka Moggallāna Sutta. That is the principle of Ariyāpathapabba, Sampajaññapabba in the 4 Foundation of Mindfulness which are Kāyānupassanā Satipaṭṭhāna, Vedanānupassanā Satipaṭṭhāna, Cittānupassanā Satipaṭṭhāna, Dhammānupassanā Satipaṭṭhāna. The mindfulness which is stable in considering the Dhammas is the principle of practising the Vipassanā-Bhāvanā which is the Bhāvanāmayapaññā order to extinguish the sufferings.

The development of the 4 Foundations of the Mindfulness, beside being the practice of Insight Meditation, is also called Sammāsati which is the firm Mindfulness, that is the Foundations in 4 bases namely: -Kāya, Vadanā, Cittā, Dhammā. So it can be said that the practice of Insight Meditation is the way of practice according to the principles of the 4 Foundations of Mindfulness in order to be Mindfulness to be the right.

This is regarded also as the practice according to the eightfold Nobles Path.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความเอื้อเฟื้ออนุเคราะห์จากอาจารย์ที่ปรึกษาหลายท่าน ซึ่งผู้ศึกษาวิจัยขอกล่าวนามเพื่อเป็นเกียรติยกย่องท่านไว้ในฐานะครูอาจารย์ดังต่อไปนี้

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ในฐานะเป็นปฐมผู้ก่อตั้งการศึกษาสาขาวิปัสสนากาวนาและสถานที่ปฏิบัติธรรม ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี ได้ให้โอกาสนิสิตฝึกปฏิบัติวิปัสสนากาวนาเป็นเวลา ๑ เดือน

พระมหาสุรชัย วราสโร พระครูใบฎีกาμανิตย์ เขมคุตโต พระมหาโกมล กมลโให้ความรู้และเป็นทีปรึกษาวิทยานิพนธ์

ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล แนะนำวิธีการเขียนวิทยานิพนธ์ตั้งแต่เริ่มต้น โดยให้ข้อมูลแนะแนววิธีการเขียนวิทยานิพนธ์ เพื่อให้มนิสิตได้ปฏิบัติถูกต้องตามหลักของมหาวิทยาลัยและเป็นผู้ควบคุมงานวิทยานิพนธ์ทั้งหมดพร้อมทั้งให้คำปรึกษาทุกด้าน อีกทั้งให้กำลังใจนิสิตทุกท่าน ผู้วิจัยเห็นคุณค่าในความรู้ความสามารถของท่านนับได้ว่าเป็นเพชรเม็ดงามที่ส่องสว่างเป็นเกียรติยศศักดิ์ศรีคู่สถาบันอย่างแท้จริง

ขอขอบพระคุณกองทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทยที่ได้อุปถัมภ์ทุนการศึกษาวิปัสสนากาวนาตลอดหลักสูตรและเจ้าหน้าที่และห้องสมุดทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ความสำเร็จในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอขอบพระคุณอาจารย์ที่ได้กล่าวนามมาทุกท่าน และท่านพระครูวิลาศกาญจนธรรม (พระอาจารย์ เล็ก สุขุมมปญโญ) เจ้าอาวาสวัดท่าขนุนที่ให้ทุนการศึกษามาตลอด คุณประโยชน์ทั้งหลายอันเกิดจากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขออารมณืคุณพระรัตนตรัยให้เกิดผลานิสงส์อันไพบุลย์ แต่ท่านผู้มีอุปการคุณทุก ๆ ท่าน

พระครูธรรมธรแสงชัย กนตลีโ (เพชรชินสกุ)

วันที่ ๑ เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๒
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ ศึกษาหลักธรรมในอนึ่งคณสูตร	๑๒
๒.๑ ความหมายของอนึ่งคณสูตร	๑๓
๑. โดยรูปศัพท์ (หลักสัททนต์)	๑๓
๒. โดยความหมาย (หลักอรรถนต์)	๑๓
๒.๒ เหตุเกิดพระสูตร	๑๔
๑. วิธีการแบ่งพระสูตรตามเหตุเกิด	๑๔
๒. พระสูตรต้นตอปฏิถูกจัดแบ่งออกเป็นนิกาย	๑๖

๔. เหตุเกิดอนึ่งคณสูตร	๑๗
๒.๓ หลักธรรมในอนึ่งคณสูตร	๑๘
๒.๔ อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศล คือ โทสะ	๑๕
๑. ลักษณะที่จตุกะของโทสเจตสิก	๑๕
๒. องค์แห่งมรรคที่กำจัดโทสะ	๒๐
๒.๕ ผลของการแสดงในอนึ่งคณสูตร	๒๑
๒.๖ หลักปฏิบัติวิปัสสนาในอนึ่งคณสูตร	๒๒
บทที่ ๓ หลักปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในอนึ่งคณสูตร	๒๔
๓.๑ ปาฏิโมกขสังวรศีล	๒๖
๓.๒ อินทริยสังวร	๓๔
๓.๓ โภชนมัตตัญญูตา	๓๖
๓.๔ ชาคริยานุโยค	๓๘
๓.๕ สติสัมปชัญญะ	๓๙
บทที่ ๔ หลักธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา	๔๒
๔.๑ ความหมายวิปัสสนาภาวนา	๔๒
๑. ความหมายโดยสัทนัย	๔๒
๒. ความหมายโดยอรรถนัย	๔๓
๔.๒ อารมณ์ของวิปัสสนา	๔๕
๑. รูป-นามเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนา	๔๕
๒. ลักษณะการปรากฏรูป-นาม	๕๒
๔.๓ วิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๕๔
๑. ความหมายสติปัฏฐาน	๕๔
๒. สติปัฏฐานเป็นหลักวิปัสสนา	๕๕
๓. สัมปยุตตธรรมของสติ	๕๘
๔. เจริญสติปัฏฐานเป็นการเจริญสัมโพชฌงค์	๖๑

๕. สถิติพื้นฐาน ๔ ประเภท	๖๓
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๖๕
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๖๕
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๗๒
บรรณานุกรม	๗๓
ภาคผนวก	๗๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๓

- ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอนั่งคนสูตร
 ผู้วิจัย : พระครูธรรมธรแสงชัย กนฺตสีโล (เพชรขึ้นสกุล)
 ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
 คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
 : พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต ศน.บ., M.A., Ph.D.
 : พระมหาโกมล กมโล ป.ธ.๘, พธ.บ., ศศ.ม.
 : ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๕, พธ.บ., ศษ.ม.
 วันสำเร็จการศึกษา : ๑ เมษายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอนั่งคนสูตร มีวัตถุประสงค์คือ เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในอนั่งคนสูตร และเพื่อศึกษาวิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอนั่งคนสูตร โดยการศึกษาข้อมูลเนื้อหาหลักธรรม ของอนั่งคนสูตร ในคัมภีร์พระพุทธานุญาตคือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการเรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหา บรรยายเชิงพรรณนา

จากการศึกษาพบว่า อนั่งคนสูตร เป็นพระสูตรที่พระสารีบุตรสนทนากับพระมหาโมคคัลลานะ โดยในที่ประชุมมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข มีเนื้อหาที่กล่าวถึงกิเลสเพียงดั่งเนิน เมื่อศึกษารูปศัพท์และความหมาย กิเลสเพียงดั่งเนิน คือ ความประพฤติด้วยอำนาจความปรารถนาที่เป็น บำปอกุศล ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ โดยในพระสูตรใช้คำว่าความโกรธ และความไม่แช่มชื่น ของภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วจงใจปกปิดอาบัติ ไม่ต้องการให้ผู้อื่นรู้

หลักธรรมในตอนท้ายพระสูตร พระสารีบุตรได้เสนอข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้ออกบวชด้วยศรัทธา คือ มั่นคงในปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล โภชนมัตตัญญูตา ชาคริยานุโยค และสติสัมปชัญญะ หลักปฏิบัติธรรมในตอนท้ายของพระสูตรนี้มีความสอดคล้องกับพระพุทธรวณะที่ตรัสไว้ในหลาย ๆ พระสูตร เช่น ลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน ดังที่ตรัสแก่คณกโมคคัลลานพราหมณ์ ในคณกโมคคัลลานสูตร

กล่าวเฉพาะหลักสติสัมปชัญญะนี้ จากการตรวจสอบเนื้อหาพระสูตร พบว่า มีคำขยายอธิบายสติสัมปชัญญะที่ถูกต้องสอดคล้องกับพระพุทธวจนะในคณกโมคคัลลานสูตร คือ หลักอิริยาบถปีพพะ สัมปชัญญะปีพพะ ในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นกาย เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นเวทนา จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นจิต และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จัดเป็นภาวนามยปัญญา เพื่อทำความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งหลาย การเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ นอกจากจะเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแล้ว ยังเรียกได้อีกว่า เป็น สัมมาสติ คือ สติที่ตั้งมั่นไว้ชอบ ดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสเกี่ยวกับสัมมาสติ คือ สติที่ตั้งมั่นไว้ชอบใน ๔ ฐาน คือ กาย เวทนา จิต และ ธรรม จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อพัฒนาเป็นสัมมาสติ จัดเป็นการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ได้อีกด้วย

Thesis title : A Study of The Principles of Dhamma and
Insight Meditation in the Anaṅgaṇa sutta

Researcher : Phrakru Dhamathorn Sangchai Kantaseelo

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakrubaideka Manit Kemagutto M.A., Ph.D.

: Phramahā Komon kamalo Pali VIII, B.A., B.M.

: Asst.Prof.Wet Bannakounkul Pali IX, B.A., M.A.

Date of Graduation : 1 April 2012

Abstract

This thesis is to study the Doctrinal Principles in Anaṅgaṇasutta and to study the method of the developing Vipassanā-Bhāvanā in Anaṅgaṇasutta. It is to study the data, the essence and the Doctrinal principles in Anaṅgaṇasutta in Theravāda Buddhist Scriptures which are the Three Baskets, the Commentaries, the Sub-Commentaries and the other related Scriptures by composing the data, by checking the right essences by the specialists.

From the study, it is found that Anaṅgaṇasutta about which Ven Sarīputta and Moggallāna talked together.

At the meeting, the Buddha was the president. The essence of that Sutta deals with the defilements. When the form and the meaning of words are studied, it is found that the defilements are the sinfull behaviours consisting of Rāga, Dosa and Moha, In that Sutta, the monks who was punished which wrong conduct, wished to conceal his wrong conduct and do not want any one to know it.

In the Doctrinal principles at the end of the Sutta Ven Sarīputta purposed the practical principles for the monks who were ordained with faith and have stability in

Pātimokkhasaṅvarasīla, Indriyasaṅvarasīla, Bhojanemattaññūtā, Jāgariyānuyoga, Satisampajañña.

The Doctrinal principles at the end of this Sutta are in Compliance with the Buddha's Words said in many Suttas such as the level of the practice to attain Magga, Bhala and Nibbāna as set by Him to Gaṇaka Moggallāna Brāhmaṇa in Gaṇaka Moggallāna Sutta.

From the checking the essence of this Sutta, it is found that there is the explanation of Satisampajañña which is in compliance with the Buddha's Words in Gaṇaka Moggallāna Sutta. That is the principle of Ariyāpathapabba, Sampajaññapabba in the 4 Foundation of Mindfulness which are Kāyānupassanā Satipaṭṭhāna, Vedanānupassanā Satipaṭṭhāna, Cittānupassanā Satipaṭṭhāna, Dhammānupassanā Satipaṭṭhāna. The mindfulness which is stable in considering the Dhammas is the principle of practising the Vipassanā-Bhāvanā which is the Bhāvanāmayapaññā order to extinguish the sufferings.

The development of the 4 Foundations of the Mindfulness, beside being the practice of Insight Meditation, is also called Sammāsati which is the firm Mindfulness, that is the Foundations in 4 bases namely: -Kāya, Vadanā, Cittā, Dhammā. So it can be said that the practice of Insight Meditation is the way of practice according to the principles of the 4 Foundations of Mindfulness in order to be Mindfulness to be the right.

This is regarded also as the practice according to the eightfold Nobles Path.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความเอื้อเฟื้ออนุเคราะห์จากอาจารย์ที่ปรึกษาหลายท่าน ซึ่งผู้ศึกษาวิจัยขอกล่าวนามเพื่อเป็นเกียรติยกย่องท่านไว้ในฐานะครูอาจารย์ดังต่อไปนี้

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ในฐานะเป็นปฐมผู้ก่อตั้งการศึกษาสาขาวิปัสสนากาวนาและสถานที่ปฏิบัติธรรม ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี ได้ให้โอกาสนิสิตฝึกปฏิบัติวิปัสสนากาวนาเป็นเวลา ๑ เดือน

พระมหาสุรชัย วราสโร พระครูใบฎีกาμανิตย์ เขมคุตโต พระมหาโกมล กมลโธ ให้ความรู้และเป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล แนะนำวิธีการเขียนวิทยานิพนธ์ตั้งแต่เริ่มต้น โดยให้ข้อมูลแนะแนววิธีการเขียนวิทยานิพนธ์ เพื่อให้มนิสิตได้ปฏิบัติถูกต้องตามหลักของมหาวิทยาลัย และเป็นผู้ควบคุมงานวิทยานิพนธ์ทั้งหมดพร้อมทั้งให้คำปรึกษาทุกด้าน อีกทั้งให้กำลังใจนิสิตทุกท่าน ผู้วิจัยเห็นคุณค่าในความรู้ความสามารถของท่านนับได้ว่าเป็นเพชรเม็ดงามที่ส่องสว่างเป็นเกียรติยศศักดิ์ศรีคู่สถาบันอย่างแท้จริง

ขอขอบพระคุณกองทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทยที่ได้อุปถัมภ์ทุนการศึกษาวิปัสสนากาวนาตลอดหลักสูตรและเจ้าหน้าที่และห้องสมุดทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ความสำเร็จในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอขอบพระคุณอาจารย์ที่ได้กล่าวนามมาทุกท่าน และท่านพระครูวิลาศกาญจนธรรม (พระอาจารย์เล็ก สุขุมมปญโญ) เจ้าอาวาสวัดท่าขนุนที่ให้ทุนการศึกษามาตลอด คุณประโยชน์ทั้งหลายอันเกิดจากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขออารมณืคุณพระรัตนตรัยให้เกิดผลานิสงส์อันไพบูรณ์ แต่ท่านผู้มีอุปการคุณทุก ๆ ท่าน

พระครูธรรมธรแสงชัย กนุดลีโธ (เพชรชินสกุล)

วันที่ ๑ เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๒
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ ศึกษาหลักธรรมในอนึ่งคณสูตร	๑๒
๒.๑ ความหมายของอนึ่งคณสูตร	๑๓
๑. โดยรูปศัพท์ (หลักสัทนัย)	๑๓
๒. โดยความหมาย (หลักอรรถนัย)	๑๓
๒.๒ เหตุเกิดพระสูตร	๑๔
๑. วิธีการแบ่งพระสูตรตามเหตุเกิด	๑๔
๒. พระสูตรต้นตอปฏิถูกจัดแบ่งออกเป็นนิกาย	๑๖

๔. เหตุเกิดอนึ่งคณสูตร	๑๗
๒.๓ หลักธรรมในอนึ่งคณสูตร	๑๘
๒.๔ อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศล คือ โทสะ	๑๕
๑. ลักษณะที่จตุกะของโทสเจตสิก	๑๕
๒. องค์แห่งมรรคที่กำจัดโทสะ	๒๐
๒.๕ ผลของการแสดงในอนึ่งคณสูตร	๒๑
๒.๖ หลักปฏิบัติวิปัสสนาในอนึ่งคณสูตร	๒๒
บทที่ ๓ หลักปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในอนึ่งคณสูตร	๒๔
๓.๑ ปาฏิโมกขสังวรศีล	๒๖
๓.๒ อินทริยสังวร	๓๔
๓.๓ โภชนมัตตัญญูตา	๓๖
๓.๔ ชาคริยานุโยค	๓๘
๓.๕ สติสัมปชัญญะ	๓๕
บทที่ ๔ หลักธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา	๔๒
๔.๑ ความหมายวิปัสสนาภาวนา	๔๒
๑. ความหมายโดยสัทนัย	๔๒
๒. ความหมายโดยอรรถนัย	๔๓
๔.๒ อารมณ์ของวิปัสสนา	๔๕
๑. รูป-นามเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนา	๔๕
๒. ลักษณะการปรากฏรูป-นาม	๕๒
๔.๓ วิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๕๔
๑. ความหมายสติปัฏฐาน	๕๔
๒. สติปัฏฐานเป็นหลักวิปัสสนา	๕๕
๓. สัมปยุตตธรรมของสติ	๕๘
๔. เจริญสติปัฏฐานเป็นการเจริญสัมโพชฌงค์	๖๑

๕. สถิติพื้นฐาน ๔ ประเภท	๖๓
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๖๕
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๖๕
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๗๒
บรรณานุกรม	๗๓
ภาคผนวก	๗๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๕ อ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๗/๓๒ หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๒ ชื่อที่ ๕๗ หน้า ๓๒ , ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔ หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๒ ชื่อที่ ๕๗ หน้า ๔๔

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.อ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก	(ภาษาไทย)
อจ.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนินบาต	(ภาษาไทย)
อจ.จตุกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนินบาต	(ภาษาไทย)
อจ.สตุตก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนินบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.ตง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (ไทย) = วิสุทฺธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย)

ข. คัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๕๒
โดยใช้คำอ้างอิงชื่อเต็ม เล่ม หน้า

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระสูตรหรือพระสูตรตันตปิฎกในพระพุทธศาสนาเถรวาทของเรานั้น พุทธศาสนิกชนทั่วไปเมื่อเกิดศรัทธาสนใจเข้ามาศึกษาในด้านปริยัติ เพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติให้ตนพ้นทุกข์^๑ โดยมากส่วนใหญ่อยากที่จะเข้าใจถึงแก่นแท้ของหลักธรรมต่างๆ ของพระพุทธเจ้า ที่มีความลึกซึ้งซ่อนเร้นอยู่ในพระสูตรนั้นได้ ซึ่งมีทั้งกุศลธรรมและอกุศลธรรมต้องอาศัยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาในหลักธรรมของพระองค์ ผลของการศึกษาและตีความเอาโดยทิวฐิติ (ความเห็น) ของตนใช้ความเข้าใจอย่างผิวเผินแล้วสรุปว่า

พระสูตรนั้นง่ายแต่อย่าลืมว่าในครั้งพุทธกาลเมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเทศนาพระสูตรใดสูตรหนึ่งจบลง ผลของการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้านั้นทำให้มีผู้บรรลุธรรมมาก เช่น พระพุทธองค์ทรงโปรดชฎิล ๓ พี่น้องคือ อรุณเวทกัสสปะ นทีกัสสปะ และคยาก็สสปะ ที่ตำบลอรุณเวลา^๒ ให้ละทิวฐิติจากการบูชาไฟ กลับมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ และทูลขอบรรพชาอุปสมบทพร้อมด้วยบริวาร ๑,๐๐๐ รูป พระพุทธองค์ทรงประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทา และทรงแสดงหลักธรรมของอาทิตตปริยายสูตร^๓ ภิกษุชฎิลทั้งหมดได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้มีอานุภาพมาก สามารถทำให้ผู้รับฟังเทศนาบรรลุมรรคผลได้ เพราะฉะนั้นพระธรรมที่อยู่ในอนึ่งคณสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน^๔ ซึ่งแสดงโดยพระอัครมหาสาวกของพระองค์คือ พระธรรมมาเสนาบดี และพระมหาโมคคัลลานะ เป็นเหตุให้ผู้ศึกษามีความสนใจเพราะมีเนื้อหาสาระหลักธรรมเกี่ยวกับกิเลสชนิดต่างๆ ที่เป็นปัญหาใหญ่ของบุคคลทุกคนชั้นที่ต้อง

^๑ คูรายระเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๑/๑๑๘.

^๒ คูรายระเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๗/๔๗.

^๓ คูรายระเอียดใน วิ.ม.ห. (ไทย) ๔/๕๔/๖๑.

^๔ คูรายระเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔.

ได้รับผลของกิเลส เนื่องจากตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์น่านับการ ไม่เว้นแม้แต่เป็นบรรพชิตซึ่งถือว่าเป็นผู้แสวงหาความหลุดพ้นจากทุกข์ก็ตาม พระมหากษัตริย์ เศรษฐี รวมไปถึงยากขอทานล้วนแต่มีกิเลสด้วยกันทั้งสิ้น แม้แต่พระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังมีได้ตรัสรู้พระองค์ทรงแสวงหาความดับทุกข์จากกิเลสด้วยวิธีการต่าง ๆ นานาถึง ๖ ปี จึงพบแนวทางพ้นทุกข์ได้ โดยตรัสรู้อริยสัจ^๕ ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยพระองค์เอง ทรงเสด็จโปรดเหล่าเวไนยสัตว์ด้วยพระสัทธรรมเทศนาตามอัธยาศัยสมควรแก่บารมีของผู้รับเทศนาถึง ๔๕ พรรษา

อนึ่งคณสูตร เป็นพระสูตรหนึ่งในพระไตรปิฎกภาษาไทย โดยปรารภถึงบรรพชิตที่เข้ามาบวชในศาสนาพุทธเพื่อหวังในลาภ ยศ สักการะ ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติในหลักธรรมวินัยของพระพุทธศาสนาเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ เป็นกลุ่มบุคคลเมื่อสองพันกว่าปีก่อนที่มีรากเหง้าของกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ^๖ แต่แสดงตนเคร่งครัดและปกปิดพฤติกรรมเอาไว้ดัง เช่น ภาชนะสัมฤทธิ์ที่สะอาดสวยงามแต่บรรจุไว้ด้วยซากศพน่ารังเกียจ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจ อนึ่งคณสูตร เพื่อให้บุคคลที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาที่หลงผิดไปตามอำนาจกิเลสได้เป็นแบบอย่างในการเรียนรู้ตามหลักธรรมวินัย ให้ตรงกับหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยกำหนดวัตถุประสงค์เพื่อให้ง่ายแก่การศึกษาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทไว้ดังต่อไปนี้

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในอนึ่งคณสูตร
๒. เพื่อศึกษาวิธีการเจริญวิปัสสนากาวานาในอนึ่งคณสูตร

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อมุ่งเน้นประเด็นเนื้อหาหลักธรรมและวิธีการเจริญวิปัสสนากาวานาใน อนึ่งคณสูตร โดยอาศัยข้อมูลในพระไตรปิฎก ๓ ฉบับ คือ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯปิฎก ๒๕๐๐

^๕ คูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^๖ คูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๓/๘๕.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องในมหามงคลสมัยฉลองราชสมบัติ ๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมายุ ๕ รอบของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๕ พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๒

๑. ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาหลักธรรมที่ในอนึ่งคณสูตร

๒. ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาเฉพาะหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับวิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอนึ่งคณสูตร

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑. ในอนึ่งคณสูตรได้กล่าวถึงเนื้อหาหลักธรรมไว้อย่างไรบ้าง
๒. หลักธรรมและวิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอนึ่งคณสูตร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑. หลักธรรมในที่นี้ หมายถึง หลักธรรมที่ในอนึ่งคณสูตร
๒. อนึ่งคณสูตร^๑ หมายถึง พระสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์
๓. กิเลสเพียงดั่งเนิน^๒ หมายถึง กิเลสที่ทับถมกันภายในจิตเพิ่มพูนขึ้นกลายเป็นเนินสูงใหญ่มีแต่ความทุกข์เร้าร้อนข้ามพ้นได้ยาก หรือความโกรธและความไม่แช่มชื่น
๔. วิปัสสนา หมายถึง หลักการปฏิบัติวิปัสสนาในอนึ่งคณสูตรและพระสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง
๕. ภาวนา หมายถึง การทำให้เจริญขึ้น เกิดขึ้นซึ่งความสงบและปัญญา

^๑ คูราระเธียคไน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔.

^๒ คูราระเธียคไน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๐/๔๘.

๖. สติปัญญา^๕ หมายถึง ฐานรองรับของการตั้งสติ ๔ อย่างใน กาย เวทนา จิต และธรรม

ดังนั้น นิยามศัพท์เฉพาะเป็นการสื่อให้เข้าใจความหมายของศัพท์เฉพาะในเนื้อหาของอนัตตคณสูตร เพื่อให้ตรงประเด็น หมดความสงสัย เกิดสมาธิแก่ผู้ศึกษาในงานวิจัยนี้ และนำไปประพฤติปฏิบัติตามได้ เกิดอานิสงส์ทั้งผู้ให้และผู้รับ เกิดกุศลในการปฏิบัติ วิปัสสนาให้ดำเนินสู่พระนิพพานต่อไป

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในอนัตตคณสูตร นี้มีเอกสารที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์ ตำรา และหนังสือ สำหรับประกอบรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องในการศึกษาค้นคว้ายังไม่พบรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับ อนัตตคณสูตร แต่พบว่ามีผู้ศึกษาวิจัยได้ทำรายงานในประเด็นของวิปัสสนาภาวนาและประเด็นอื่น ๆ ซึ่งรายงานตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. คัมภีร์พระไตรปิฎกที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕

พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐

พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรีกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๒

ในพระสูตรต้นตปิฎกได้กล่าวถึง อนัตตคณสูตร โดยสรุปว่ากิเลสเพียงดังเนินที่เป็นรากเหง้าแห่งอกุศล คือ โลภะ โทสะ โมหะ หรือความโลภอันเกิดจากตัณหา ความคิดประทุษร้าย หรือความโกรธความไม่แค้นชื่น และความหลงที่เป็นมิจฉาทิฎฐิ เป็นกิเลสที่ข้ามพ้นได้ยาก

^๕ คูรายระเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒-๑๐๖/๑๐๑.

๒. เอกสารที่เกี่ยวข้องในการวิจัยมีดังต่อไปนี้

พระพุทธโฆสเถระรจนา กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปริเฉทที่ ๒๓ ปัญญาภวานานิสังสนิเทศ ผลการศึกษาพบว่า กิเลสต่าง ๆ สามารถถูกทำลายได้ด้วยปัญญาภวานา ฝ่ายโลกิยะมีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ปัญญาในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาญาณ^{๑๐}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับวิปัสสนาและสติปัญญานไว้ดังนี้

การละกิเลส หมายถึง การดับกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการรู้เห็นอย่างถูกต้อง โดยมีศีลข่มไว้ เมื่อกิเลสไม่มีโอกาสเกิดขึ้น กุศลจิตที่กอรปด้วยวิปัสสนาญาณย่อมจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง^{๑๑}

กิเลสที่เป็นอดีตเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วดับไป จึงถูกละไม่ได้กิเลสที่เป็นอนาคตยังไม่ปรากฏในขณะที่เจริญวิปัสสนาแต่จะเกิดแก่ผู้มีได้เจริญวิปัสสนาจึงถูกละไม่ได้อย่างเดียว ไม่มีกิเลสที่ควรละในขณะที่นั้นจึงจะเกิดกิเลสปัจจุบันไม่ได้ ความจริงแล้วกิเลสที่ถูกละนั้น จะปรากฏเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูลโดยเกิดขึ้นแก่บุคคลที่ไม่รู้เห็นถึงความไม่เที่ยงของรูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖^{๑๒}

พระพุทธเจ้าทรงอธิบายทุกข์ขันธ์ (ผลของกิเลส) ว่า เป็นความทุกข์ทางกายที่เริ่มต้นจากความเกิด ความแก่ และความตาย พร้อมด้วยความทุกข์ทางใจที่ไม่ประสบกับสิ่งที่ตนต้องการ เป็นต้น การแสดงทุกข์ในเรื่องนี้มีใช้มุ่งแสดงชีวิตในเชิงลบ แต่ความเข้าใจอุบัติการณ์ของทุกข์ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติธรรมพากเพียร ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น^{๑๓}

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๘๓.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม : พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซี เอ โอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๔๕.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม : พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วน จำกัด ซี เอ โอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖๗.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัญญาสูตร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไททรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๓๖๗.

ทางปฏิบัติเพื่อความสงบกิเลสว่ามัชฌิมาปฏิปทาเป็นทางปฏิบัติเพื่อความสงบกิเลส กล่าวคือ เป็นเหตุให้กิเลสเครื่องเศร้าหมองสงบลงได้ ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำลังเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อยู่ นั่น กิเลสจะถูกระงับเอาไว้ วิปัสสนาญาณจะสงบกิเลสไว้ได้ชั่วคราวเป็นตถกุปทาน และมรรคญาณจะทำลายกิเลสได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉตปหาน^{๑๔}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมฉบับขยายความพบว่า บุคคลจงใจ กำหนดจดจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็มีที่อาศัย เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้ดังนี้^{๑๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือ 'ไตรลักษณ์พบว่า ความปลอดกิเลส คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำและบงการของกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความริษยา และความถือตัวถืออำนาจ โปรงโล่ง เป็นอิสระ เพราะไม่มีกิเลส ความเกียจคร้าน ความหวังผลประโยชน์ มากอยยึดถ่วงหรือดึงให้พะวักพะวน^{๑๖}

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, แปลโดย พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๒, หน้า ๑๐๕.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **ไตรลักษณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ให้ความหมายไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรมว่า อกุศลมูล ๓ (รากเหง้าของอกุศล ต้นตอของความชั่ว) คือ โลภะ ความอยากได้ โทสะ ความคิดประทุษร้าย โมหะ ความหลง เป็นต้นตอของกิเลส^{๑๓}

๓. ในการศึกษาครั้งนี้ ยังไม่พบรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับ อนังคนสูตร แต่มีการเกี่ยวข้องในหลักการปฏิบัติวิปัสสนา ดังต่อไปนี้คือ

พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การบรรลุลหรรณใน พระพุทธศาสนาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า การบรรลุลหรรณนั้น ประการแรก ต้องศึกษา หลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็น หลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติให้เหมาะแก่จริตนิสัยของแต่ละบุคคล ประกอบด้วย สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมรรค ๘ แต่ละหมวดธรรมมีความสมบูรณ์อยู่ในตัว ผู้ปฏิบัติจะถือหลักธรรมหมวดไหนในการปฏิบัติก็สามารถบรรลุลหรรณได้เช่นเดียวกัน^{๑๔}

พระมหาอภิชาติ กรณฺขวสี (เข้าคำ) ได้ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอรรถกถาปฐมสูตร ผลการศึกษาพบว่า ภิภุเหล่าใดละสังโยชน์ ๓ ประการได้แล้ว มีราคะ โทสะ และโมหะเบาบาง ภิภุเหล่านั้นทั้งหมดเป็นสกทาคามีมาสู่โลกนี้คราวเดียวเท่านั้น จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้^{๑๕}

พระครูสุนทรสุตสาร (พยุ่ง กตปุญฺโณ) ได้ศึกษาวิเคราะห์ เรื่อง ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ผลการศึกษาพบว่า การละกิเลสด้วยมรรคทั้ง ๔ โดยโสดาปัตติมรรคที่ ๑ ละกิเลสชนิดที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบายภูมิ

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔.

^{๑๔} อ้างใน พระมหาอำนาจ อานนุโท, (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุลหรรณใน พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๗.

^{๑๕} อ้างใน พระมหาอภิชาติ กรณฺขวสี, (เข้าคำ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์อรรถกถาปฐมสูตร”, วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐.

ได้สิ้นเชิง สกทาคามิมรรคที่ ๒ ละกิเลสอย่างหยาบที่แสดงออกทาง กาย วาจา ได้สิ้นเชิง อนาคามิมรรคที่ ๓ ละกิเลสชนิดเบาบางได้สิ้นเชิง อรหัตมรรคที่ ๔ ชั้นสูงสุด ละกิเลสอย่างละเอียดซึ่งแทรกซึมอยู่ในจิตสันดานได้สิ้นเชิง^{๒๐}

พระมหาเข็มทอง ตนฺติปาโล (ฤทธิลือไกร) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของ พระครูโพธิสารคุณ (ประยงค์ อุปถัมภ์) ผล การศึกษาพบว่า อุปกิเลส คือ กิเลสที่จรมาด้วยอำนาจ โลภะ โทสะ และโมหะ แล้วทำจิต เดิม (ภวังคจิต) ที่แม้ปกติก็บริสุทธิ์อยู่แล้วให้ต้องเศร้าหมอง^{๒๑}

พระมหาวิชัย ยติชโย (ฤทธิวิรุฬห์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาวัตนาคเป็น สำนักปฏิบัติธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ผลการศึกษาพบว่า สมาธิ ซึ่งปกป้องจิตจาก อกุศล ขณะที่เราเจริญภาวนาเราใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวดที่จะมีสติตามรู้สิ่งใดก็ตามที่ กำลังปรากฏที่อายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ตามความเป็นจริงใน ปัจจุบันขณะเมื่อสภาวะจิตมีความตั้งมั่นและมีพลังเช่นนี้ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ไม่มี โอกาสที่จะเอียงกรายเข้ามาได้^{๒๒}

พระมหานิพนธ์ มหาธมฺมรทฺธิโต (แสงแก้ว) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องเปรียบเทียบ แนวทาง การปฏิบัติกรรมฐานของ หลวงพ่อเทียน จิตตสุโภ และพุทธทาสภิกขุ ผล การศึกษาพบว่า ความคิดตามธรรมชาติของหลวงพ่อเทียน จึงหมายเอาเฉพาะความคิดนึก ประจักษ์ที่เกิดขึ้น โดยมีได้ตั้งใจคิดเพราะผลอสติ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นแห่งพฤติกรรมของ มนุษย์ และเป็นการแสดงตัวออกมาของกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ อันเป็นสาเหตุ

^{๒๐} อ้างใน พระครูสุนทรสวดสาร (พยุ่ง กตปุญฺโญ), “ศึกษาวิเคราะห์ขั้น ๕ อันเป็นภูมิวิปัสสนากาถา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๗.

^{๒๑} อ้างใน พระมหาเข็มทอง ตนฺติปาโล (ฤทธิลือไกร), “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตาม แนวทางของ พระครูโพธิสารคุณ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๖.

^{๒๒} อ้างใน พระมหาวิชัย ยติชโย (ฤทธิวิรุฬห์), “การศึกษาการพัฒนาวัตนาคเป็นสำนักปฏิบัติธรรมใน คัมภีร์พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๕.

แห่งทุกข์ และเป็นที่มาของอกุศลธรรมทุกอย่าง ธรรมเนียมแนวหลวงพ่อเทียนจึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อควบคุมและอยู่เหนืออิทธิพลของความคิด^{๒๓}

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์การเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และวิธีการรักษาคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน ผลการศึกษาพบว่า อรหันต์ แปลว่า ผู้ควรแก่การบูชาอันพิเศษ เพราะเป็นผู้ควรแก่ทักษิณอันเลิศ ได้ชื่อว่าชีนาสพเพราะเป็นผู้ที่หมดกิเลสอาสวะแล้ว เป็นผู้สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว เป็นผู้พ้นจากสังสารวัฏฏ์ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป (หมดทุกข์)^{๒๔}

นันทพล โรจนโกศล ได้ศึกษาวิจัย พุทธประสาทจริยศาสตร์กับภาวะบกพร่องทางสมอง ผลการศึกษาพบว่า เมื่อมีสิ่งที่ถูกรู้ทั้งภายในและภายนอกมาปรากฏต่อการรับรู้ซึ่งบุคคลส่วนใหญ่ล้วนยังคงมีกิเลส สิ่งที่ถูกรู้นั้นก็จึงสามารถกระตุ้นให้กิเลสระดับอนุสัย เกิดปฏิบัติการขึ้นมาในกระบวนการรู้คิดได้ ซึ่งเป็นกิเลสในระดับปริยภูฐาน และในกระบวนการรู้คิดนี้ การเปลี่ยนแปลงภายในร่างกายจึงมีขึ้นซึ่งเป็นรูปที่เกิดจากจิตและหากกิเลสมีความรุนแรงมากขึ้นจนถึงระดับวิตีกกมะพฤติกรรมที่ไม่ดีงามทางคำพูดและการกระทำจะเกิดขึ้น และแม้ว่ากิเลสมีทั้งชนิดที่สามารถเกิดพร้อมความสุข เช่น โลภะ และชนิดที่เกิดพร้อมความทุกข์ เช่น โทสะ แต่กิเลสก็ทำให้เราร้อนและเศร้าหมอง ดังนั้นในพุทธทัศน์กิเลสจึงเป็นอารมณ์ความรู้สึกที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการ รู้คิดและพฤติกรรม^{๒๕}

^{๒๓} อังใน พระมหานิพนธ์ มหาสมุทรรุจิโต (แสงแก้ว), “การศึกษาเปรียบเทียบแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงพ่อเทียน จิตตสุโก และพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๐.

^{๒๔} อังใน พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร), “ศึกษาวิเคราะห์การเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และวิธีการรักษาคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน”, วิทยานิพนธ์พุทธ- ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๔๑.

^{๒๕} อังใน นายนันทพล โรจนโกศล “พุทธประสาทจริยศาสตร์กับภาวะบกพร่องทางสมอง” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๘๕.

มาลี อาณากุล ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์ พระอภิธรรมมัตถสังคหะกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อยกับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ผลการศึกษาพบว่า สถิติพื้นฐานเกี่ยวข้องกับกระบวนการสืบค้นกิเลสตัณหาภายในจิตใจตั้งแต่ระดับจิตสำนึก ไปถึงจิตใต้สำนึก การสืบค้นกิเลสตัณหาดังกล่าวจำเป็นต้องมีความเชื่อมั่นปัญญาและเกิดจากความเพียรพยายามของตนเองเท่านั้นมิใช่ได้มาด้วยการพึ่งพาผู้อื่น^{๒๖}

จากการศึกษารายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องทำให้ผู้ศึกษานำประเด็นจากรายงานการวิจัยดังกล่าวข้างต้นไปสนับสนุนอธิบาย เรื่อง รากะ โทสะ และโมหะใน อนังคนสูตร

๑.๓ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยงานเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ รวบรวมข้อมูลวิเคราะห์หลักธรรมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอนังคนสูตร และพระสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่

พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๐

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕

พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐

พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรีกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๒ และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส และตำราต่างๆ

๒. ศึกษาข้อมูล บรรยาย พรรณนา เสนอผลงานผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความถูกต้อง

^{๒๖} อังใน มาลี อาณากุล, “การศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อยกับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๕), หน้า ๖๔.

๓. แก้ไข ปรับปรุง ตามคำแนะนำของอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญ และนำมาเรียบเรียง
บรรยายพรรณานำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ และนำเนื้อหาส่งคืนคณาจารย์เพื่อตรวจสอบอีก
ครั้ง

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ทราบเนื้อหาหลักธรรมในอนึ่งคุณสูตร
๒. ทำให้ทราบวิธีการเจริญวิปัสสนากาวนาในอนึ่งคุณสูตร

บทที่ ๒

ศึกษาหลักธรรมในอนึ่งคณสูตร

พระสัทธรรมที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงไว้ แก่เวไนยสัตว์ตลอด ๔๕ พรรษาในการบำเพ็ญพุทธกิจนั้น ได้ถูกรวบรวมร้อยกรองเป็นหมวดหมู่โดยพระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะ เป็นต้น จนเกิดเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก ในการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้ง ต่อ ๆ มา ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสนั้น ล้วนสงเคราะห์เข้าในหลักอริยสัจ ๔ ประการ^๑ คือ ทุกขสัจ ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ ทุกข สมุทัย สัจ ความจริงเกี่ยวกับสาเหตุแห่งทุกข์ ทุกขนิโรธสัจ ความจริงเกี่ยวกับความดับทุกข์และทุกขนิโรธมรรคสัจ ความจริงเกี่ยวกับข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในการแสดงพระธรรมตามที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ นั้น ตรัสถึงอริยสัจ ๔ โดยตรงบ้าง ตรัสโดยเรียกชื่อต่างออกไปบ้าง ตามอัชฌาษัยและอุปนิสัยของผู้สดับพระธรรม อนึ่งคณสูตร เป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสว่าด้วยบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งนิน ๔ ประเภท เป็นพระสูตรหนึ่งที่กล่าวถึงลักษณะของผู้ที่ไม่มีกิเลส พร้อมทั้งแสดงแนวทางในการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความดับกิเลส (ดับทุกข์) อันเป็นสมุทัยสัจ ผู้ศึกษาจึงกำหนดประเด็น ในการศึกษาหลักธรรมในอนึ่งคณสูตรไว้ดังต่อไปนี้

๑. ความหมายของอนึ่งคณสูตร
๒. เหตุเกิดพระสูตร
๓. หลักธรรมในอนึ่งคณสูตร
๔. อิจฉาจรที่เป็นบาปอกุศล
๕. ผลของการแสดงในอนึ่งคณสูตร
๖. หลักปฏิบัติวิปัสสนาในอนึ่งคณสูตร

^๑ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท จุฑาทอง จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑ - ๒๗.

^๒ ดูรายละเอียดใน พระธรรมบาลเถระ, เนตติอรรถถา, แปลโดย พระคันธสารากิจ, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒๑.

๒.๑ ความหมายของอนึ่งคุณสูตร

๑. โดยรูปศัพท์ (หลักสัทนัย)

อนึ่งคุณ ตรงกับคำบาลีว่า อนงฺคุณ เป็นคำประเภทสมาส ดัดบทเป็น น+องฺคน น แปลว่าไม่ (ใช้ในความหมายปฏิเสธ) องฺคุณ แปลว่า สนาม, ลาน, เนิน มีรูปวิเคราะห์ว่า องฺคุณ เอตฺถาติ องฺคุณิ สนามเป็นที่ไปของผู้คน (อาเทศฺย เป็น อน, แปลง น เป็น ฌ) ^๓ อิมินา การณณ อิทํ ฐานํ องฺคุณิ ชาตํ ด้วยเหตุนี้ ที่ตรงนี้ จึงเกิดเป็นลานขึ้น^๔ เมื่อทำสมาสให้ แปลง น เป็น อน สนธิกันเป็น อนงฺคุณ ใช้เป็นบทคุณนาม จึงแปลว่า ผู้ไม่มีกิเลสเป็นเพียงดั่ง เนินในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา^๕ ได้ให้ความหมาย องฺคุณ ไว้ ๓ ความหมายคือ

- ก) ภูมิภาวะ หมายถึงพื้นที่ส่วนหนึ่งมีสนามหลวงเป็นต้น
- ข) กิเลสะ สังกิเลส
- ค) มละ มลทินมีราคะ เป็นต้น

๒. โดยความความหมาย (หลักอรรถนัย)

พระสารีบุตร ได้แสดงความหมายของ “อังกณ” กับ พระมหาโมคคัลลานะที่ปรากฏในอนึ่งคุณสูตรว่า คำว่า อังกณ หมายถึง อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศล^๖ เป็นชื่อของ อิจฉาวจร ที่เป็นบาปอกุศล^๗ โดยการยกบุคคล ๔ ประเภทขึ้นมาแสดงให้เห็นว่าผู้มีกิเลสเป็นอย่างไรและผู้ที่ละกิเลสได้เป็นอย่างไร

^๓ คุรยละเอียดใน พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารงค์ปรีณติง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๕๕.

^๔ คุรยละเอียดใน ชา.อฎ. ๒/๔๖/๒๐ อังใน พระมหาสมปอง มุทิโต, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

^๕ คุรยละเอียดใน พระมหาสมปอง มุทิโต, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๖.

^๖ คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๐/๔๘.

^๗ คุรยละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑๗, หน้า ๒๗๘.

๒.๒ เหตุเกิดพระสูตร

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งถูกบันทึกจารึกไว้ในรูปแบบอักษรเรียกว่า พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนาเถรวาท ในภาษาบาลีเรียกว่า ตปิฎกหรือ เตปิฎก ประกอบไปด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก^๔

๑. วิธีการแบ่งพระสูตรตามเหตุเกิด

พระสุตตันตปิฎกที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ทุกสูตรมีมูลเหตุเกิดจากพระพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมเทศนาในสถานที่ต่าง ๆ ประารณบุคคลและเหตุที่เกิดขึ้น แล้วจัดเป็นหมวดหมู่ เนื่องจากมีมูลเหตุที่จะแสดงธรรม^๕ มี ๔ ประการ คือ

ก. เหตุเกิดจากการแสดงตามอรรถาธิบายของพระพุทธเจ้า คือ พระพุทธเจ้าทรงแสดงเองโดยไม่ต้องมีผู้ใดกราบทูลขอให้ทรงแสดง พระสูตรประเภทนี้เรียกว่า อัตตัชฌาสนะ คือ อากังเขยสูตฺร มหาสติปัฏฐานสูตฺร ทั้งสองพระสูตรนี้ทรงสอนเน้นวิธีปฏิบัติกรรมฐาน

ข. เหตุเกิดจากการแสดงตามอรรถาธิบายของผู้อื่นคือ พระพุทธเจ้าทรงแสดงเพราะเหตุเกิดจากการแสดงตามอรรถาธิบายของผู้อื่น มุ่งประโยชน์เป็นการเฉพาะสำหรับผู้ฟัง พระสูตรประเภทนี้เรียกว่า ปรัชฌาสนะ คือ รัมมจักกัปปวัตตนสูตฺร แสดงแก่ปัญจวัคคีย์ ที่ยึดติดในการทรมานตน ด้วยการเสนอทางสายกลางเป็นทางเลือกใหม่ จูฬราหูโลวาทสูตฺร แสดงเพื่อโปรดพระราหุลเป็นการเฉพาะ หรือธาคูวิกังคสูตฺร พระสหายของพระเจ้าพิมพิสารผู้บวชอุทิศต่อพระองค์ ทั้งที่ไม่รู้จักและไม่เคยเห็นพระองค์ ขณะที่ทรงพักแรมอยู่ที่ศาลาช่างหม้อในกรุงราชคฤห์ และอนันตกณสูตฺร ว่าด้วยเรื่องบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ๔

^๔ ดูรายละเอียดใน สุเทพ พรหมเลิศ, พระไตรปิฎกศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑.

^๕ ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่มที่ ๘, หน้า ๓ (๗).

ประเภทคือ ๑. ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่ามี ๒. ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินและรู้ตัวว่ามี ๓. ผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่าไม่มี ๔. ผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินและรู้ตัวว่าไม่มี

ก. เหตุเกิดจากคำถามคือ พระพุทธเจ้าทรงแสดงเพราะเหตุเกิดจากคำถาม พระสูตรประเภทนี้เรียกว่า ปุจฉาวลีกะ คือ สักกปัญหสูตรทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาของ ท้าวสักกะและเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ มังคลสูตรทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาว่าอะไรคือมงคล เดวิขสูตรทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาของมาณพน้อย ๒ คนได้แก่ วาเสฏฐมาณพและภราทวชฌมาณพ ที่ทูลถามถึงทางตรงไปสู่พรหมโลก สามัญญผลสูตร ทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาของพระเจ้าอชาตศัตรู เรื่องการใช้ศิลปะเลี้ยงชีวิตกับการบวชอย่างไหนดมีผลดีกว่ากัน และ พระสูตรต่าง ๆ ในโพชฌังคสังยุต (ส.ส.) มารสังยุต (ส.ส.) พรหมสังยุต (ส.ส.)

ง. เหตุทรงแสดงตามเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นคือ พระพุทธเจ้าทรงแสดง ด้วยเหตุไปตามเรื่องนั้นหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ พระสูตรนี้เรียกว่า อัฏฐุปัตติกะ คือ ธรรมทายาทสูตร ทรงแสดงปรารภพฤติกรรมพวกภิกษุที่เป็นทายาทของ พระองค์เพราะติดในลาภแล้วทรงแนะนำให้เป็นธรรมทายาท จูฬสีหนาทสูตร ทรงแสดง ปรารภเหตุการณ์ที่พวกเดียรถีย์หรือคนนอกศาสนา กล่าวโจมตีพระพุทธศาสนา เพราะ น้อยใจที่ลาภสักการะเกิดขึ้นมากในพระพุทธศาสนา ทรงแนะนำภิกษุให้บันลือสีหนาทคือ ยืนยันถึงความดีจริง ๆ ของพระพุทธศาสนา จันทุปมสูตร ทรงแสดงปรารภเหตุการณ์ที่พวก ภิกษุประจบประแจง ปุตตมังสุปมสูตร ทรงแสดงปรารภเหตุการณ์ที่ภิกษุนั้นอาหารโดยไม่ พิจารณา แล้วตรัสสอนให้ฉันอาหารชาวบ้านเหมือนพ่อแม่กินเนื้อลูก อัคคิกขันธูปมสูตร ทรงแสดงปรารภเหตุการณ์ที่ภิกษุบางพวกเป็นคนทุศีล ทรงสอนด้วยอุปมาว่า การที่ภิกษุ กอดกองไฟจนร้อนตายยังดีกว่าการกอดสตรีเป็นต้น เฌนปิณฑูปมสูตร ทรงแสดงขณะ ทอดพระเนตรเห็นฟองน้ำใหญ่ที่แม่น้ำคงคา ทรงแนะนำให้ภิกษุพิจารณาขันธ ๕ ว่าเป็นของ ว่างเปล่าเหมือนฟองน้ำ ปาริฉัตตอุปมสูตร ทรงแสดงขณะเห็นต้นปาริฉัตรมีใบสีเหลือง ผลัดใบ ออกช่อ ผลิดอก โดยการเปรียบเทียบกับ การปฏิบัติธรรมของพระอริยสาวก พรหม ชาลสูตร ทรงแสดงปรารภเหตุการณ์ที่ปริพพาชกผู้อาจารย์ตำหนิพระรัตนตรัยขณะที่ศิษย์ สรรเสริญ^{๑๐}

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน สุเทพ พรหมเลิศ, พระไตรปิฎกศึกษา, หน้าที่ ๑๕.

อนึ่งคณสูตร จัดเป็นพระสูตรที่มีเหตุเกิดประเภท ปรัชมาสยะ คือเป็นการบรรยายโวหารแบบเป็นการสนทนาธรรมโดยมีการถาม-ตอบกันระหว่างท่านพระสารีบุตรกับท่านพระมหาโมคคัลลานะผู้ทำหน้าที่ซักถามแทนเพื่อนภิกษุทั้งหลาย

๒. พระสูตรตันตปิฎกจัดแบ่งออกเป็นนิกาย

พระสูตรตันตปิฎกยังแบ่งออกเป็นนิกาย คำว่านิกายหมายถึงหมวดหรือหมู่ของพระสูตรนั้น ๆ พระสังคีติกอาจารย์ได้จัดแบ่งเพื่อให้ง่ายแก่การศึกษาออกเป็น ๕ นิกาย^{๑๑} คือ

ก. ทิมนิกาย พระอานนท์เป็นผู้จดจำแล้วสั่งสอนศิษย์ให้ท่องจำตาม เรียกว่า พระทิมนิกาย ท่านได้แบ่งออกเป็นประเภทคือ รวบรวมพระสูตรที่มีความยาวมากไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง เรียกว่า หมวดยาว

ข. มัชฌิมนิกาย ศิษย์พระสารีบุตรเป็นผู้จดจำ เรียกว่า พระมัชฌิมนิกาย ท่านได้แบ่งออกเป็นประเภทคือรวบรวมพระสูตรที่มีความยาวปานกลางไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง เรียกว่า หมวดปานกลาง

ค. สังยุตตนิกาย พระมหากัสสปะเป็นผู้จดจำแล้วสั่งสอนศิษย์ให้ท่องจำตาม เรียกว่า พระสังยุตตนิคายท่านได้แบ่งออกเป็นประเภทคือ ประมวลพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระประเภทเดียวกัน จัดไว้เป็นหมวดเดียวกัน เรียกว่า หมวดประมวลเนื้อหาสาระ เช่น ประมวลเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระมหากัสสปเถระเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกันเรียกว่า กัสสปสังยุต

ง. อังคุตตรนิกาย พระอนรุทธะเป็นผู้จดจำแล้วสั่งสอนศิษย์ให้ท่องจำตาม เรียกว่า พระอังคุตตรนิกายท่านได้แบ่งออกเป็นประเภทคือ นิกายที่แบ่งตามลำดับจำนวนองค์ธรรมหรือหัวข้อธรรมะ คือ รวบรวมพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมะเท่ากันเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๘, หน้า (๑๐).

จ. ขุททกนิกาย สำหรับขุททกนิกายท่านไม่ได้กล่าวไว้แต่อย่างใดแต่ท่านได้แบ่งออกเป็นประเภทคือ นิกายที่จัดแยกพระสูตรที่ไม่เข้าเกณฑ์ทั้งหมดในข้างต้นไว้เป็นหมวดเดียวกันเป็นหมวดเล็กหมวดน้อย^{๑๒}

อนังคนสูตร จัดเป็นพระสูตรที่อยู่ในมัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสก์ รวบรวมพระสูตรที่มีความยาวปานกลางไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง เรียกว่า หมวดที่มีเนื้อหาปานกลาง ไม่ยาวมากเหมือนพระสูตรทั้งหลายในสังยุตตนิกาย (นิกายที่ ๑) และไม่สั้นมากเหมือนพระสูตรทั้งหลายในสังยุตตนิกาย (นิกายที่ ๓) อังคุตตรนิกาย (นิกายที่ ๔) และขุททกนิกาย (นิกายที่ ๕) แห่งพระสูตรต้นตปิฎก^{๑๓}

๓. เหตุเกิดของอนังคนสูตร

อนังคนสูตร มีเหตุเกิดที่วัดพระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ ณ ที่นั่นท่านพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะซึ่งเป็นอัครมหาสาวกเรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวสั่งสอนให้ประพฤติปฏิบัติในหลักธรรมของพระพุทธเจ้า รูปแบบของอนังคนสูตรเป็นการสนทนาธรรมโดยมีการถาม-ตอบกันระหว่างท่านพระสารีบุตรกับท่านพระมหาโมคคัลลานะผู้ทำหน้าที่ซักถามแทนเพื่อนภิกษุทั้งหลาย^{๑๔}ว่า

บุคคลเหล่าใดไม่มีศรัทธาต้องการที่จะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต มิใช่ด้วยศรัทธา เป็นคนโอ้อวด มีมารยาหลอกลวง ฟุ้งซ่าน ถีอตน กลับกลอก ปากกล้า ไม่สำรวมวาจา ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ไม่รู้ประมาณในการบริโภค ไม่ประกอบความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตั้งอย่างต่อเนื่อง ไม่ได้ใส่ใจสมณธรรม ไม่มีความเคารพอย่างหนักแน่นในสิกขา เป็นผู้มักมาก เป็นผู้ย่อหย่อน เป็นผู้นำในวาท

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน สุเทพ พรหมเลิศ, พระไตรปิฎกศึกษา, หน้า ๕๒.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่มที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า (๗) – (๘).

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๑๒, หน้า (๑๐).

มณธรรม ทอดธุระในปวิเวกเกียจคร้าน มีความเพียรย่อหย่อน ขาดสติสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด เป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา ท่านสารีบุตรกล่าวเปรียบว่าเป็นผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ด้วยธรรมบรรยายนี้ อนึ่งคณสูตรจึงมีเหตุเกิดดังที่ได้กล่าวมานี้

๒.๓ หลักธรรมในอนึ่งคณสูตร

ท่านพระสารีบุตรตั้งประเด็นหลักธรรมในอนึ่งคณสูตรเป็นอุทเทสนัยขึ้น ๔ ประเภทว่า

๑. ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่ามี
๒. ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนิน และรู้ตัวว่ามี
๓. ผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่าไม่มี
๔. ผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน และรู้ตัวว่าไม่มี

ครั้งเมื่อพระสารีบุตรกล่าวหลักธรรมจบ ท่านพระมหาโมคคัลลานะขออนุญาตกล่าวเสริมด้วยอุปมาโวหารว่า บุคคลเหล่าใดออกบวชโดยไม่มีศรัทธา เป็นผู้โอ้อวด^๕ มีมารยา หลอกหลวง ถือตัว กลับกลอก ปากกล้า ไม่สำรวมวาจา ไม่ควบคุมอินทรีย์^๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ไม่ประกอบความเพียรไม่ใส่ใจปฏิบัติธรรม ไม่เคารพศึกษา เป็นคนมักมาก ประพฤดย่อหย่อน มีจิตไม่มั่นคง คิดวนเวียนไปมาแต่สิ่งที่ผิดธรรม เป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา^๖

อนึ่งคณสูตรที่พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะได้แสดงหลักธรรมให้แก่ภิกษุทั้งหลายฟังซึ่งมีทั้งหลักธรรมและวินัยรวมกันเพื่อให้ภิกษุได้ประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ในหลักธรรมนั้นมีลักษณะครอบคลุมไปถึงวินัยและภิกษุผู้ประพฤติอาบัติเป็นอาจิณ ไม่เคารพในสิกขาที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ท่านกล่าวว่าเป็นบุคคลประเภทไม่มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนา แต่เข้าบวชเพื่อหวังในลาภสักการะในพระศาสนา ครั้นเมื่อภิกษุด้วยกันใจทว่ากล่าวตักเตือนในที่ลับหรือท่ามกลางหมู่สงฆ์ ภิกษุนั้นมี

^๕ ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย “บทนำ อนึ่งคณสูตร” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๑๒, หน้า (๒๕).

^๖ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔.

ความโกรธไม่แค้นขึ้นดังนี้ ท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินซึ่งหมายถึงเป็นบุคคลที่มี
อิจฉาจรที่เป็นบาปอกุศลคือ รากะ โทสะ โมหะ อยู่ในตน

หลักธรรมในอนันตสูตรมีมากมายหลายอย่างและรวมไปถึงหลักของพระวินัย
ด้วย ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่การศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษามีความสนใจในหลักธรรมที่
พระสารีบุตรกล่าว คือ อิจฉาจรที่เป็นบาปอกุศลคือ รากะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นเหตุทำให้เกิด
เกิดความเบื่อบุคคล

๒.๔ อิจฉาจรที่เป็นบาปอกุศล คือ โทสะ

เนื้อหาหลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในอนันตสูตร คือ อิจฉาจรที่เป็นบาปอกุศล
แสดงถึงโทสะ ของเหล่าภิกษุผู้ประพฤติล่วงวินัย เมื่อถูกว่ากล่าวตักเตือน ก็เกิดโทสะ ในพระ
สูตรเรียกบาปอกุศลนี้ว่า “กิเลสเพียงดั่งเนิน” ซึ่งจัดเป็นอกุศลเจตสิก เกิดประกอบกับจิต ทำ
ให้จิตเศร้าหมอง มีลักษณะและองค์แห่งมรรคที่กำจัดโทสะ ดังนี้

๑ ลักษณะที่จิตของโทสะเจตสิก^{๑๓}

จณฺทิกุกถกข โณ	มีความดุร้ายเป็นลักษณะ
นิสฺสยทาหฺนโร โส	มีการทำให้จิตตนและผู้อื่นหม่นไหม้เป็นกิจ
ทฺสฺสนปจฺจุปฺภูจฺจา โน	มีการประทุษร้าย การทำลาย เป็นผลปรากฏ
อาฆาตวตฺตฺตฺปฺภูจฺจา โน	มีอาฆาตวัตถุ ๑๐ เป็นเหตุใกล้

โทสะ มีลักษณะการแสดงออกที่ดุร้าย ทางกาย และวาจา มีองค์ธรรมเดียวกันกับ
ปฏิกษะ คือ ทำให้จิตให้หม่นไหม้ มีการเข้าไปทำร้ายเป็นผลปรากฏ เกิดจากการปรารถนากับอาฆาต
วัตถุ ๑๐ ประการ คือ การผูกอาฆาตว่า ผู้นี้ ทำสิ่งที่ไม่ดีกับเรา เป็นต้น^{๑๔}

^{๑๓} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมาสุนทร), ลักษณะที่จิตของแห่งปรมาตธรรม, (กรุงเทพมหานคร
: บริษัทคัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๑๗.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน อัง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๕/๑๗๗.

๒. องค์แห่งมรรคที่กำจัดโทสะ

คำว่า โทสะ เป็นชื่อของกิเลส ชนิดหนึ่ง ในกิเลส ๑๐ ประเภท คือ ทิฏฐิวิจิกิจฉา โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และ อโนตตปปะ กิเลส ๑๐ นี้ได้ชื่อว่า กิเลส เพราะเพ่งความเป็นสภาพที่ทำให้เศร้าหมอง และเร่าร้อน หมายความว่า ตนเองก็เศร้าหมองและเร่าร้อน และทำให้สัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมด้วยต้องเศร้าหมองและเร่าร้อนไปด้วย เช่น กิเลสใดเกิดร่วมกับจิตและเจตสิกอื่นใด ก็ย่อมทำให้จิตและเจตสิกอื่นนั้น เศร้าหมองและเร่าร้อนไปด้วย โทสะ มีองค์ธรรมเดียวกันกับปฏิมะ ในสัญญาโยชน์ ๑๐ โทสะหรือปฏิมะได้ชื่อว่า สัญญาโยชน์ เพราะเพ่งความหมายว่าเป็นสภาพที่รื้อยรัดสัตว์ให้ติดอยู่ในสังสารวัฏฏทุกข์^{๑๙} สัญญาโยชน์ ๑๐ ประการ สามารถกำจัดได้ด้วยมรรค ตามลำดับมรรคผล ที่เกิดกับ พระอริยบุคคล ๔ ประเภท ดังนี้^{๒๐}

ก) พระโสดาบันบุคคล ละสัญญาโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส ได้เด็ดขาดแบบสมุจเฉทปหาน

ข) พระสกทาคามีบุคคล ละสัญญาโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส ได้เด็ดขาดแบบสมุจเฉทปหาน และด้วยอำนาจสกทาคามีมรรค ซึ่งได้ประหามกิเลสเป็นครั้งที่ ๒ ถึงแม้ว่า ไม่ได้ประหามกิเลสใด ๆ เพิ่มเติมจากองค์แห่งโสดาปัตติมรรค แต่ก็ได้ทำสัญญาโยชน์ ๒ คือ กามราคะ และ ปฏิมะให้เป็น ตนุกระ คือให้เบาบางลง

ค) พระอนาคามีบุคคล ละสัญญาโยชน์ ๕ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิมะ ได้แบบเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน ด้วยอำนาจองค์แห่งอนาคามีมรรค ก็ได้ทำรูปราคะและอรูปราคะให้เบาบางลง

ง) พระอรหันต์บุคคล ย่อมสามารถละสัญญาโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ ได้แบบสิ้นเชิงเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน

^{๑๙} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, ๑๐๐ ปี อัครมหากัมมัฏฐานาจริยะ (พระอาจารย์ ดร.ภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ฐัมมาจริยะ อัครมหากัมมัฏฐานาจริยะ), (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๘.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, ๑๐๐ ปี อัครมหากัมมัฏฐานาจริยะ (พระอาจารย์ ดร.ภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ฐัมมาจริยะ อัครมหากัมมัฏฐานาจริยะ, หน้า ๓๐๔ - ๓๒๗).

๒.๕ ผลของการแสดงในอนึ่งคณสูตร

หลังจากท่านพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะร่วมกันแสดงธรรมที่วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ ที่นั่นเมื่อพระสารีบุตรแสดงจบ พระมหาโมคคัลลานะขออนุญาตกล่าวเสริมด้วยอุปมาโวหารว่า บุคคลเหล่าใดออกบวชโดยไม่มีศรัทธา เป็นผู้โอ้อวด มีมารยา หลอกหลวง ถือตัว กذبกลอก ปากกล้า ไม่สำรวมวาจา ไม่ควบคุมอินทรีย์ ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ไม่ประกอบความเพียรไม่ใส่ใจปฏิบัติธรรม ไม่เคารพศึกษา เป็นคนมักมาก ประพฤตยอหย่อน มีจิตไม่มั่นคง คิดวนเวียนไปมาแต่สิ่งที่ผิดธรรม เป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา ท่านพระสารีบุตรหากกิเลสเหล่านี้่ออกจากภิกษุเหล่านั้นได้แล้ว เหมือนบุตรช่างรถ หากไม้คดมีปมให้เป็นล้อรถที่ดีใช้การได้ดีใจนึกของนายช่างรถผู้เชี่ยวชาญ ส่วนผู้ที่ออกบวชด้วยศรัทธามีจริยาวัตรดี เมื่อได้ฟังธรรมบรรยายนี้แล้ว ต่างชื่นชมยินดีที่ท่านพระสารีบุตรช่วยให้ออกจากอกุศลธรรม ให้ตั้งอยู่ในกุศลธรรมได้

ในการถาม-ตอบ ระหว่างพระอัครสาวกทั้งสอง มีข้อที่ควรสังเกตบางประการ เช่น มรรยาทในการสนทนาธรรม เมื่อฝ่ายหนึ่งกำลังพูดอยู่ อีกฝ่ายต้องฟังด้วยความเคารพ ไม่พยายามพูดสอด หรือซักถามขัดขึ้น จะต้องรอจนฝ่ายนั้นพูดจบกระบวนความตอนนั้นลงก่อน แล้วขออนุญาตซักถามประเด็นต่อไป หรือพูดเสริมเพื่อสนับสนุน หรือเพื่อแสดงความเห็นของตน ในพระสูตรนี้พระมหาโมคคัลลานะขออนุญาตพูดเสริม เมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวจบลงว่า อุปมา มั อวูโส สารีบุตรปฏิบัติภาติ แปลว่า ท่านสารีบุตรผู้มีอายุ ชื่ออุปมาปรากฏแก่กระผม หมายความว่า

พระมหาโมคคัลลานะประสงค์จะกล่าวชื่ออุปมาอย่างหนึ่ง เอก์ อุปมัม วตตุกาโม อหิ. พระสารีบุตรกล่าวอนุญาตว่า ปฏิภาตุ ตัม อวูโส โมคคัลลาน แปลว่าท่านโมคคัลลานะผู้มีอายุ ขอให้ชื่ออุปมานั้นปรากฏแก่ท่านเถิด หมายความว่าท่านจงกล่าวชื่ออุปมานั้นเถิด

สำนวนเช่นนี้มีปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายสูตรซึ่งแสดงว่าเป็นสำนวนแบบที่นิยมใช้กันในสมัยนั้น แต่ต้องสังเกตให้ดี เพราะสำนวนที่มีคำ ปฏิภาตุ มีความหมายหลายอย่างนอกจากขออนุญาตและให้อุญาตดังปรากฏในพระสูตรนี้^{๒๐}

ดังนั้นผลที่เกิดขึ้นจากการแสดงธรรมในอนังคณสูตร พระมหาโมคคัลลานะ กล่าวชื่นชมยินดีพระสารีบุตรโดยอุปมาว่า เป็นผู้ตกไม้คดมีปมให้เป็นที่ลื่นที่ตีใช้การได้ตั้งใจนี้ของนายช่างรถผู้เชี่ยวชาญ ส่วนผู้ที่ออกบวชด้วยศรัทธามีจริยาวัตรดี เมื่อได้ฟังธรรมบรรยายนี้แล้ว ต่างชื่นชมยินดีที่ท่านพระสารีบุตรช่วยให้ออกจากอกุศลธรรม ให้ตั้งอยู่ในกุศลธรรมได้

๒.๖ หลักปฏิบัติวิปัสสนาในอนังคณสูตร

พระสารีบุตรท่านแสดงหลักธรรมในอนังคณสูตรจบ พระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวขออนุญาตแสดงถึงหลักในการปฏิบัติของบรรพชิตคือ เป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา ไม่หลอกลวง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตน ไม่กลับกลอก ไม่ปากกล้า สรรวมวาจา คຸ້ມครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียรในธรรมเป็นเครื่องดีนอย่างต่อเนื่อง ใส่ใจในสมณธรรม มีความเคารพอย่างหนักแน่นในสิกขา ไม่เป็นผู้มักมาก ไม่เป็นผู้ย่อหย่อน ไม่เป็นผู้นำในวัฏกมนธรรม ไม่ทอดธุระในปวิเวกปรารภความเพียร อุทิศกายและใจ มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ มีจิตมั่นคง มีจิตแน่วแน่ ไม่เป็นคนโง่เงาเบาปัญญา^{๒๑}

หลักการปฏิบัติธรรมในอนังคณสูตรที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้เป็นที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาคืออิจฉาวรที่เป็นบาปอกุศลได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ อยู่ในตนหรือเรียกว่ากิเลสสำหรับท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวไว้เป็นที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาซึ่งมีหลักในการปฏิบัติของสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วง โสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และ

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ อนังคณสูตร”, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๑๒, หน้า (๒๔).

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๓/๕๕.

โทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการคือ ภาวนาในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัส

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส^{๒๓}

ดังนั้นหลักธรรมที่เกี่ยวของของอรรถกถาในหลักการปฏิบัติวิปัสสนา คือ สติปัฏฐาน ๔ และหลักการพิจารณา คือ กิเลส อันได้แก่ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งอยู่ในจิตของตน ให้ผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตแล้ว ได้พิจารณาเพื่อเข้าสู่การปฏิบัติในสติปัฏฐาน และเคารพอยู่ในสิกขาที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ ดังที่พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะได้แสดงไว้ในอรรถกถาสุตตามคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

^{๒๓} คุราชละเอียคใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

บทที่ ๓

หลักปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในอรรถกถาสุตต

พระไตรปิฎก คือ คัมภีร์คำสอนของพระพุทธองค์ และคำสอนของพระสาวกทั้งหลายที่แสดงในสำนักของพระพุทธองค์ ดังเช่น อรรถกถาสุตต เป็นพระสูตรว่าด้วยกิเลสเพียงดั่งเนิน เป็นบทธรรณภาษิตของพระสารีบุตร แสดงกับภิกษุทั้งหลายมีพระมหาโมคคัลลานะเป็นประธาน^๑ ผู้ศึกษาจึงกำหนดประเด็น การศึกษาหลักปฏิบัติธรรมจากข้อความท้ายพระสูตรว่า

“อนึ่ง กุลบุตรเหล่าใดมีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา ไม่หลอกลวง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตน ไม่กลับกลอก ไม่ปากกล้า สำรวมวาจา ค้ำครองทวารในอินทรีทั้งหลาย รู้ประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตั้งอย่างต่อเนื่อง ใส่ใจในสมณธรรม มีความเคารพอย่างหนักแน่นในสิกขา ไม่เป็นผู้มักมาก ไม่เป็นผู้ย่อหย่อน ไม่เป็นผู้นำในวัฏกมนธรรม ไม่ทอดธุระในปวิเวก ปรรกความเพียร อุทิศกายและใจ มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะมีจิตมั่นคง มีจิตแน่วแน่ ไม่เป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา”^๒

หลักธรรมดังกล่าวข้างต้น เป็นหลักธรรมแสดงวิธีปฏิบัติของกุลบุตร ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความสอดคล้องกับพระพุทธดำรัส ที่แสดงลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานในพระพุทธศาสนาที่แสดงแก่คณกโมคคัลลานพราหมณ์^๓ ซึ่งเป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ แสดงลำดับการปฏิบัติตั้งแต่เริ่มการเลือนุรุษบุคคลผู้สมควรแก่การฝึก^๔ ในพระสูตรดังกล่าวสรุปพระพุทธวจนะแสดงลำดับการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรคผล

^๑ คุรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ อรรถกถาสุตต”, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๑๒, หน้า (๒๔).

^๒ คุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๓/๔๔.

^๓ คุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๔/๓๔/๓๘.

^๔ คุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๔/๓๕/๓๘.

นิพพานไปตามลำดับ คือ ปาฏิโมกขสังวร อินทรีย์สังวร โภชนมัตตัญญุตตา ชาคริยานุโยค สติสัมปชัญญะ

บทภาสิตของพระสารีบุตร สั่งเคราะห์เข้าในพระพุทธดำรัส ได้ดังนี้

ลำดับ	พระพุทธวจนะ	ภาสิตพระสารีบุตร	หลักปฏิบัติ
๑	...ปาติโมกขสังวรสังวัต วิหริติ อาจารย์- โคจรสมุปนุโน ^๕อสจา อมายาวิโน อเกฏฺฐิโน อนุทฺธตา อนุนฺนพา อจปลา อมุขรา อวิกิณฺณ- วาจา ^๖ ...	๑.ปาติโมกขสังวรศีล ได้แก่ศีล สิกขาบทที่เป็นข้อห้ามและข้อ อนุญาตให้ประพฤติตามพระพุทธ บัญญัติ เมื่อบุคคลรักชาติแล้วยอม ยังให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลาย ^๗ ...
๒	...อินฺทริเยสุ คฺคฺคฺตทวารโ โหติ ^๘อินฺทริเยสุ คฺคฺคฺตทวาราร ^๙ ...	๒.อินทรีย์สังวร คือการสำรวม อินทรีย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศล ครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วย อินทรีย์ทั้ง ๖ ^{๑๐} ...
๓	...โภชน มตฺตตฺตญฺญู ^{๑๑}โภชน มตฺตตฺตญฺญูโน ^{๑๒} ...	๓.โภชน มัตตัญญุตตา ความรู้จัก ประมาณในการบริโภค คือรู้จัก รับประทานอาหารเพื่อหล่อเลี้ยง ร่างกายใช้ทำกินให้ชีวิตผาสุก มิใช่ เพื่อสนุกสนาน ^{๑๓} ...

^๕ ม.อ. (บาลี), ๑๔/๓๕/๕๔.

^๖ ม.ม. (บาลี), ๑๒/๖๓/๔๑.

^๗ ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญญา ใช้บางบาง, *หลักธรรมในพระไตรปิฎก*, พิมพ์ครั้งที่ ๑,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, พ.ศ. ๒๕๔๘), หน้า ๕๖.

^๘ ม.อ. (บาลี), ๑๔/๓๕/๕๕.

^๙ ม.ม. (บาลี), ๑๒/๖๓/๔๑.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญญา ใช้บางบาง, *หลักธรรมในพระไตรปิฎก*, หน้า ๑๑.

^{๑๑} ม.อ. (บาลี), ๑๔/๓๕/๕๕.

^{๑๒} ม.ม. (บาลี), ๑๒/๖๓/๔๑.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญญา ใช้บางบาง, *หลักธรรมในพระไตรปิฎก*, หน้า ๑๑.

๔	...ชาครีย์ อนุชุตโต ^๔ชาครีย์ อนุชุตตา สามนุญเณ อเปกขวนุ- โต สิกขาย ติพุ- พการวา น พาทุลลิก- กา น สาถิลิกา โอกุมเน นิกุจิต- ตฐรา ปวีเวเก ปุปพุงคมา อารทฐวิ- รียา ปหิตตุดา ^๕ ...	๔.ชาครียานุโยค ความหมั่น ประกอบความดีไม่เห็นแก่นอน ขยันหมั่นเพียรตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตมิให้มีนิวรณ์ พร้อมอยู่ เสมอทุกเวลาที่จะปฏิบัติกิจให้ ก้าวหน้าต่อไป ^๖ ...
๕	...สติสมปชญเณ สมนุณาคโต ^๗อุปปจิตตสสติ สมปชานา ^๘ ...	๕.สติสัมปชญณะเป็นธรรมที่นำมา เพื่อประโยชน์เกื้อกูลทั้งปวง เป็น ธรรมที่มีอุปการะในกิจ ทั้งหลาย ^๙ ...

พระพุทธรูปที่แสดงลำดับการปฏิบัติไปตามลำดับ ตั้งแต่ปาฏิโมกขสังวรศีล จนถึง สติสัมปชญณะนี้ เป็นเนื้อหาหลักธรรมที่แสดงในภาคปฏิบัติ พระพุทธรูปที่แสดง สภาวะของนิวรรณ์ธรรม จนถึงสภาวะของจิตที่เข้าสู่องค์ฌานสามารถดับนิวรรณ์ธรรมได้ ตั้งแต่ปฐมฌานไปตามลำดับนั้น เป็นเนื้อหาหลักธรรมที่แสดงในภาคของผลการปฏิบัติ ใน การศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษากำหนดประเด็นศึกษาเฉพาะ ภาคการปฏิบัติ เท่านั้น ดังนี้

๓.๑ ปาฏิโมกขสังวรศีล

ศีลวิสุทธิ คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายลักษณะของศีลวิสุทธิว่า

^๔ ม.อ. (บาลี), ๑๔/๓๕/๕๕.

^๕ ม.ม. (บาลี), ๑๒/๖๓/๔๑-๔๒.

^๖ ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญา ใบบางขาง, *หลักธรรมในพระไตรปิฎก*, หน้า ๓๑.

^๗ ม.อ. (บาลี), ๑๔/๓๕/๕๕.

^๘ ม.ม. (บาลี), หน้า ๔๒.

^๙ ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญา ใบบางขาง, *หลักธรรมในพระไตรปิฎก*, หน้า ๓.

ศีลวิสุทฺธิ นาม สุปริสุทฺธํ ปาติโมกฺขสํวราที จตุพฺพิชฺชํ สິลํ.

“ศีล ๔ อย่างมีการสำรวมในพระปาติโมกข์เป็นต้นที่บริสุทธิ์ดี ชื่อว่า ศีลวิสุทฺธิ”^{๒๐}

ความจริง พระอรรถกถาจารย์กล่าวเรื่องนี้โดยหมายถึงศีลของพระภิกษุเป็นหลัก ความบริสุทธิ์ของศีลจึงแยกออกเป็นฝ่ายภิกษุและฝ่ายฆราวาส ศีลของภิกษุนั้นมีรายละเอียดมาก ในที่นี้จะกล่าวเป็นแนวทางโดยสังเขป

ปาติโมกฺขสังวรศีล^{๒๑} คือ การสำรวมกายวาจาไม่ละเมิดสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ และคุ้มครองผู้รักษาศีลให้พ้นทุกขภัยต่างๆ ในปัจจุบันและภพต่อไป การชำระศีลข้อนี้ให้หมดจด พึงทราบตามพระบาลีว่า

อนฺมตฺเตสุ วุชฺเชสุ ภัยทสฺสาวิ. สมาทาย ลิกฺขติ ลิกฺขาปเทสุ.^{๒๒}

“ภิกษุมีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย ย่อมสมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย”

ภิกษุพึงสำรวมตนมิให้ต้องอาบัติโดยดำริว่า แม้อาบัติเล็กน้อย คือ ทุกกฏและทุกภาสิต ก็ขัดขวางมิให้บรรลุมรรคผล ทั้งส่งผลให้ไปเกิดในอบายภูมิ อาบัติเหล่านี้จึงเป็นโทษภัยที่น่ากลัว เมื่อต้องอาบัติแล้วก็ควรปลงอาบัติโดยเร็วเหมือนเด็กจับถ่านที่ติดไฟแล้วรีบปล่อย ด้วยการเข้าปริวาส อยู่มา مدت สละสิ่งของที่เป็นนิสัสกัคคีย์หรือได้รับโดยไม่ชอบธรรม แล้วปลงอาบัติเสีย ศีลของภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วปลงเสียตามวิธีการในพระวินัย และสำรวมมิให้ต้องอาบัติอีก หลังจากนั้นจัดเป็นศีลสำรวมคือปาติโมกข์ได้หมดจด

อินทริยสังวรศีล^{๒๓} คือ การสำรวมอินทริยมิให้กิเลสรั่วรดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ข้อนี้มีนัยพิสดาร จะกล่าวถึงในโอกาสต่อไป^{๒๔}

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **วิปัสสนาธุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ประชาราชนิเทศ การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๖.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๒๕.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, หน้า ๑.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๑.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, หน้า ๔.

อาชีพปริสุทธศีล^{๒๕} คือ การเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ โดยแสวงหาปัจจัย ๔ อันได้แก่ จีวร บิณฑบาต ที่อยู่ และยาโดยชอบธรรม และหลีกเลี่ยงจากการแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม เช่นของจากคฤหัสถ์ที่มีโชฎฐาติและมีโชฎฐาวารณา เป็นต้น โดยองค์ธรรมได้แก่ วิริยะความเพียรที่แสวงหาปัจจัยโดยชอบธรรมที่ปรากฏข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ปจฺจยปริเยสนวายาโม. “ความเพียรในการแสวงหาปัจจัย”

ภิกษุผู้แสวงหาปัจจัยโดยไม่ชอบธรรมย่อมจะต้องอาบัติหลายอย่างตั้งแต่ ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤทธัจจย และทุกกฏ^{๒๖} อาบัติส่วนใหญ่มักเป็นอาบัติทุกกฏ แม้ในขณะที่บริโศกปัจจัยที่ได้มาโดยไม่ชอบธรรมนั้น ก็จะต้องอาบัติทุกกฏเช่นกัน เมื่อต้องอาบัตินี้แล้วศีลที่สำรวมในปาฏิโมกข์ของภิกษุก็ไม่หมดจด จัดเป็นอันตรายต่อการไปสู่สวรรค์และการบรรลุมรรคผล ภิกษุผู้ต้องอาบัติต้องปลงอาบัตินั้นตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ศีลจึงจะบริสุทธิ์ได้อีก และพ้นจากอันตรายข้างต้นภิกษุจึงควรรักษาศีลที่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพอีกด้วย

ปัจจัยสันนิสสิตศีล^{๒๗} คือ ศีลที่อาศัยปัจจัย หมายถึง การพิจารณาประโยชน์ของการใช้สอยปัจจัย ๔ ว่า เรานุ่งห่มจีวรเพื่อขจัดความหนาว ความร้อน ฯลฯ ภิกษุจึงควรพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ เพื่อให้ศีลนี้หมดจดในขณะที่บริโศกอาหาร ควรพิจารณาทุกคำข้าว หรืออาจจะพิจารณาหลังบริโศกแล้วก่อนถึงรุ่งอรุณของวันใหม่ ถ้าลืมพิจารณาจนกระทั่งถึงรุ่งอรุณขึ้น จัดเป็นผู้บริโศกติดหนึ่ (อินฺทปริโศก) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

คำว่าอินฺทปริโศก (ผู้บริโศกติดหนึ่) นี้มิได้หมายความว่า ภิกษุต้องไปใช้หนึ่ให้เก้ทหายกในภพหน้า แต่หมายถึงการบริโศกเหมือนติดหนึ่ กล่าวคือ ทานที่ถวายแต่ภิกษุผู้ทรงศีลจัดว่ามีความหมดจดแห่งทักษิณา (ทุกขิณาวิสุทธฺิ) ส่งผลให้ผลทานมีอานิสงส์มาก แต่ภิกษุผู้บริโศกปัจจัย ๔ โดยมิได้พิจารณาย่อมจะมีศีลไม่หมดจด ผลทานของทายกจึงไม่มี

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๔.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑, หน้า ๔.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๔๖.

อานิสงส์มาก ภิกษุนี้เหมือนติดหนี่ผลทานแก่ทายก จึงกล่าวว่าเป็นผู้บริโศกติดหนี่ ดังที่กล่าวไว้ในมหาฎีกาว่า

อินวเสน ปริโศโค อินปริโศโค. ปฏิกุคาหกโต ทกขินาวิสุทฺธิยา อภาวโต อินฺคเหตุวา ปริโศโค วิทยาติ อตุโถ.

การบริโศกโดยความเป็นหนี่ ชื่อว่า การบริโศกติดหนี่ หมายความว่าเหมือนการบริโศกโดยติดหนี่ เพราะไม่มีความหมจดจแห่งทักษิณา”

ยถา อินฺยาโก อตุตโน รุจียา คนฺตุ น ลกฺติ, เอวํ อินฺปริโศกยตุโต โลกโต นิสฺสรฺติ น ลกฺติ.

“ลูกหนี่ย่อมจะเดินทางไปไหนตามความต้องการของตนไม่ได้ฉันใด ภิกษุผู้บริโศกติดหนี่จะพ้นจากโลกไปไม่ได้ฉันนั้น”

ภิกษุผู้ละเอียดการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ มักมีความผูกพันในปัจจัยเหล่านั้น และอาจไปเกิดในทุคติภูมิได้ พระฎีกาจารย์จึงกล่าวว่ “ภิกษุผู้บริโศกหนี่จะพ้นไปจากโลกไม่ได้” พึงทราบข้อความนี้ตามเรื่องของพระติสสะที่พบในคัมภีร์ธรรมบท^{๒๔}

ในสมัยพุทธกาล มีภิกษุรูปหนี่ชื่อว่า ติสสะ มีความผูกพันในจิวร เมื่อมรณภาพแล้วไปเกิดเป็นเส้นในจิวร เมื่อเหล่าภิกษุจะแบ่งปันจิวรของท่าน เส้นก็ร้องห้ามว่าอย่าแย่งจิวรของฉัน พระพุทธองค์ทรงได้ยินเสียงนั้นด้วยทิพโสต จึงทรงดำริว่ ถ้าภิกษุแบ่งปันจิวรจะทำให้เส้นโกรธแล้วไปเกิดในอบายภูมิ พระองค์จึงโปรดให้เลื่อนการแบ่งปันจิวรนั้นไปอีก ๗ วัน พอถึงวันที่ ๗ เส้นก็ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์จึงโปรดให้แบ่งปันจิวรไป^{๒๕}

เรื่องทีเส้นตายแล้วไปเกิดในสวรรค์นี้ ทำให้ทราบว่ ถ้าภิกษุไม่มีความผูกพันในบริขารก็อาจไปเกิดในสวรรค์ได้หลังจากเสียชีวิต หากพระพุทธองค์มิได้โปรดเลื่อนวันแบ่งปันจิวร เส้นก็จะตกนรกแน่นอน จะเห็นได้ว่าความผูกพันในบริขารเป็นอันตรายอย่างใหญ่หลวง พระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นความนี้จึงตรัสพระคาถาว่

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน พระโศกณมหาเถระ (มหาสิสขาคอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑, หน้า ๕.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๔๓, หน้า ๑๓๓.

อัยสว มลั สมุฏฺฐิตั ตทฺถุจาย ตเมว ขาทตี^{๑๐}

เอว อติโชนจารินิ สานิ กมฺมานิ นยฺนติ ทฺถุคฺติ.

“สนิมเกิดแต่เหล็กกัดกินเหล็กฉันใด กรรมที่คนทำไว้ย่อมนำคนเขาไปทุกตินั้นนั่น”

ในเรื่องนี้ มีบางแห่งกล่าวว่า “ภิกษุคิดหนึ่ในการบริโภคนั้น จะต้องชดใช้หนึ่ให้แก่ทายกและไม่อาจบรรลุมรรคผลในภพนี้^{๑๑}ได้” ความเห็นนี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา แม้พระภิกษุจารย์ก็มีได้อธิบายไว้ตามนัยนี้ และมีความไม่เหมาะสมอีกด้วย เพราะถ้าเป็นความจริง ภิกษุคิดหนึ่ในการบริโภคนั้นก็จะมีโทษมากกว่าผู้ต้องอาบัติปาราชิกเสียอีก ด้วยเหตุที่บุคคลนั้นสามารถบรรลุมรรคผลได้เมื่อดำรงอยู่ในภาวะกฤหัสถ์หรือสามเณร ดังกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายว่า

อิมิ ปน เทสนิ สุตฺวา ชาตสิเวกา จานิ ขหิตฺวา สามเณรภูมิมิ จิตา ทส สีตานิ ปุเรตฺวา โยนิโสมนสิการเ ยุตฺตปฺปยุตฺตา เกจิ โสตาปนฺนา, เกจิ สกทาคามิโน, เกจิ อนาคามิโน อหสุ. เกจิ เทวโลเก นิพฺพตฺตีสฺสุ. เอว ปาราชิกาปนฺนानมุปี สผลา อโหสิ.

“ภิกษุ ๖๐ รูปต้องอาบัติปาราชิกเหล่านั้น เมื่อสดับพระธรรมเทศนาอัครกิกขันโธปมสูตร^{๑๒}นี้แล้วเกิดความสลดใจ สละศีลพระมาดำรงอยู่ในฐานะสามเณร แล้วยังศีล ๑๐ ให้ครบถ้วน เพียรประกอบในโยนิโสมนสิการ บางรูปได้เป็นพระโสดาบัน บางรูปได้เป็นพระสกทาคามี บางรูปได้เป็นพระอนาคามี บางรูปไปเกิดในเทวโลก พระธรรมเทศนาที่ให้ประโยชน์^{๑๓}แม้แก่บุคคลผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วอย่างนี้”

ความจริงพระพุทธองค์ทรงทราบว่าภิกษุ ๖๐ รูปเหล่านั้นต้องอาบัติปาราชิก จึงเสด็จออกจาริกเพื่อแสดงพระสูตรนี้ ในคัมภีร์อรรถกถายังกล่าวว่าพระองค์ทรงแสดงพระสูตรนี้ในระหว่างทางที่เสด็จไป จึงทำให้ทราบว่าภิกษุเหล่านั้นเมื่อต้องอาบัติก็ยังดำรงอยู่ในภาวะของภิกษุตลอดระยะเวลาหนึ่ง ดังนั้น ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์แต่มิได้พิจารณาปัจจัย ๔ จึงบรรลุมรรคผลได้

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิกิสถานันย เล่ม ๑, หน้า ๖.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน อัง.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๓๒/๑๕๘.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิกิสถานันย เล่ม ๑, หน้า ๗.

นอกจากนี้เทศนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้พิจารณาปัจจัย ๔ นี้เป็นสุดต้นตอเทศนา มิใช่ข้อบังคับทางพระวินัย ดังนั้น การมิได้พิจารณาปัจจัยจึงไม่เป็นการล่วงละเมิดพระวินัย และมีใช้การล่วงละเมิดอย่างอื่นที่ต้องห้ามสำหรับการไปสวรรค์เป็นต้น การลืมนิยามพิจารณาปัจจัย ๔ จึงไม่เป็นโทษหนัก มีโทษเท่ากับอาบัติทุกกฏ

ในคัมภีร์อรรถกถาได้ปรับอาบัติแก่ภิกษุที่บริโภคน้ำโดยมิได้พิจารณา โดยหมายถึงการบริโภคน้ำในลักษณะที่เป็นอาหาร มิใช่บริโภคน้ำเมื่อมีเหตุจำเป็นตามโรคนั้นๆ เพราะพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการบริโภคน้ำเมื่อมีโรคเท่านั้น ดังนั้นการมิได้พิจารณาปัจจัย ๔ จึงไม่ใช่เหตุแห่งการต้องอาบัติ ดังสาธกในพระวินัยปิฎกว่า

ขามกาลิก สัตตาทกาลิก ขาวชีวิก อาหารตถาย ปฏิกุคณหาติ.

อาปตติ ทุกกฏสฺส. อชฺโฆหารเ อชฺโฆหารเ อาปตติ ทุกกฏสฺส.

“ภิกษุย่อมรับขามกาลิก สัตตาทกาลิก และขาวชีวิกเพื่อเป็นอาหาร”^{๓๓} ต้องอาบัติทุกกฏ และต้องอาบัติทุกกฏในทุกขณะที่กลืนกิน”

ข้อสำคัญที่ขาดไม่ได้คือความเข้าใจ รู้จักพิจารณาอย่างถูกต้อง สมมุติว่าในเวลาเช้าเมื่อรุ่งอรุณขึ้นแล้ว ภิกษุสำคัญว่าอรุณยังไม่ขึ้น หรือสำคัญว่าพ้นไปจากเที่ยงวัน จึงบริโภคน้ำที่เป็นขามกาลิก จัดว่ามีเจตนาล่วงละเมิดสิกขาบท จึงต้องอาบัติตามพระบาลีว่า

กาเล วิกาลสณฺเณ. อาปตติ ทุกกฏสฺส.

“ภิกษุสำคัญกาลว่าเป็นวิกาล ต้องอาบัติทุกกฏ”

ด้วยเหตุนี้ การที่ภิกษุบริโภคน้ำโดยมิได้พิจารณาต้องอาบัติทุกกฏ จึงหมายถึงการล่วงละเมิดสิกขาบท มิใช่หมายถึงการลืมนิยามพิจารณาปัจจัย ดังคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าวไว้ว่า “แม้ภิกษุลืมนิยามพิจารณาปัจจัย ๔ แต่ได้สติพิจารณาก่อนอรุณขึ้น จัดว่าศีลข้อนี้หมดจด”

สิ่งของที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุรับประทานและฉันได้มี ๔ อย่างคือ

๑. ขามกาลิก คือ อาหารของขบเคี้ยว ฉันได้ตั้งแต่เวลาอรุณขึ้นเป็นต้นไปถึงเวลาเที่ยง

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลขาคอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๘.

๒. ยามกาลิก คือ น้ำปานะ ฉันได้ตั้งแต่เที่ยงเป็นต้นไปถึงอรุณของวันใหม่

๓. สัตตทาหกาลิก คือ เกตซ์ ๕ อย่างอันได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย ฉันได้ภายใน ๗ วัน

๔. ยาวชีวิก คือ ยา ฉันได้เมื่อเจ็บป่วยโดยไม่มีกำหนด^{๓๔}

อนึ่ง ความเห็นข้างต้นยังขัดแย้งกับมติของเถรวาทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาอีกด้วย ดังข้อความว่า

ติปิฎกจูฬนาคคุเถโร ปนาห “ปาติโมกขสัวโรว สีล. อิตราณี ตีณิ สีลนุติ วุตตญฺจานันํ นาม นตฺถิติ วตฺวา ตํ อนนฺชานนฺโต อาห “อินฺทริยสัวโร นาม จทวารรทฺษณมตฺตเมว. อาชีวปาริสฺสุทฺธิ ฐมฺเมเน สเมเน ปจฺจุยฺยุปฺตติมตฺตํ. ปจฺจุยฺสนฺนิสฺสุตฺติ ปฏฺกิตฺทชฺปจฺเจย อิทมตฺถิตํ ปจฺจุเวกฺขิตฺวา ปรีกฺขณฺชณมตฺตํ. นิปฺปรียาเยน ปาติโมกขสัวโรว สีล. ยสฺส โส ภินฺโน, อยํ ฉินฺนสีโส วิย ปุริโส หตฺตปาเท เสธานี รทฺขิสฺสุตฺติ น วตฺตพฺโป. ยสฺส ปน อโรโค, อยํ อจฺฉินฺนสีโส วิย ปุริโส ชีวิตํ เสธานี ปฺน ปากติกาณี กตฺวา รทฺขิตฺ สมตฺถิติ.

“ส่วนพระจูฬนาคผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า “การสำรวมพระปาติโมกข์อย่าง เดียวเป็นศีล แต่ไม่ปรากฏคัมภีร์ที่กล่าวว่าศีลที่เหลือ ๓ อย่างเป็นศีล” แล้วการกล่าวคัดค้าน ความเห็นข้างต้นนั้นว่า “ธรรมชาติของการสำรวมอินทรีย์เป็นการคุ้มครองทวาร ๖ ความหมัด จดในการเลี้ยงชีพก็เป็นเพียงการแสวงหาปัจจัยโดยชอบธรรม ส่วนศีลที่อาศัยปัจจัยก็เป็น เพียงการบริโภคโดยพิจารณาถึงประโยชน์ของปัจจัยที่ได้รับแล้ว การสำรวมพระปาติโมกข์ จึงเป็นศีลโดยตรง ศีลนั้นของภิกษุใดเสียหายแล้วภิกษุนั้นไม่ควรกล่าวว่าจักษุยามือเท้าไว้ได้ เหมือนบุรุษผู้มีศีรษะขาดแล้ว แต่ศีลของภิกษุใดไม่บกพร่อง ภิกษุนั้นชื่อว่าสามารถรักษาชีวิต ไว้ได้โดยกระทำมือเท้าให้เป็นปกติเหมือนบุรุษผู้มีศีรษะอยู่”

พระจูฬนาคนี้เกิดก่อนพระพุทธโฆसाจารย์เป็นเวลานาน ท่านเป็นผู้ทรง^{๓๕} พระไตรปิฎกและเป็นที่เคารพนับถือของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ความเห็นของ ท่านจึงควรเคารพยกย่อง ท่านมีความเห็นว่า เมื่อปาติโมกขสังวรศีล ยังมีอยู่ แม้ศีลอื่นจะ

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาคอ), วัปีตสนาณัย เล่ม ๑, หน้า ๕.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

บกพร่องไปก็สามารถแก้ไขได้ เมื่อศีลทั้ง ๔ อย่างหมดจดดีก็นับว่าเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์สามารถบรรลุมรรคผลได้

ดังนั้น ความเห็นว่า “ภิกษุผู้ติดหนึ่ในการบริโภคน้ำไม่อาจบรรลุมรรคผลในภพนี้ได้” จึงขัดแย้งกับสาธกที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น เพราะปัจจัยสันนิสติดศีลอาจแก้ไขได้เหมือนศีลอื่นยกเว้นปาติโมกขสังวรศีล

การพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ นี้ โดยองค์ธรรมคือปัญญา นับเข้าในปัญญาสิกขา ไม่นับเข้าในศีลสิกขา แม้ในพระสูตรและพระอภิธรรมได้กล่าวถึงศีลข้อนี้ด้วยคำว่า ปจฺจเวกฺขณา (การพิจารณา), โภชเน มตฺตตณฺณ (ผู้รู้ประมาณในการบริโภค), และ ปฏฺิเสวนาปหาตพฺพอาสว (กิเลสที่พึงละด้วยการพิจารณา) และมีได้กล่าวไว้โดยความเป็นศีลโดยตรง

นอกจากนี้ การพิจารณาดังกล่าวย่อมเป็นไปได้เพื่อมิให้เกิดกิเลสในขณะบริโภคปัจจัย ๔ เวลาพิจารณาจึงควรประกอบด้วยปัญญาที่ตระหนักถึงประโยชน์จากการพึงพาปัจจัยอย่างแท้จริง ไม่ใช่เป็นเพียงการออกเสียงสาธยาย หรือทำวินัยกรรมดังเช่นอธิษฐานเพื่อให้สามารถใช้สอยจิวรได้โดยสะดวก

การพิจารณาย่อมสำเร็จด้วยการเจริญวิปัสสนา ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยกำหนดธาตุ ๔ หรือสิ่งปฏิภูลในขณะรับปัจจัย ๔ หรือใช้สอยปัจจัยเหล่านั้น แม้จะมีได้พิจารณาประโยชน์ของปัจจัยก็เหมือนกับ^{๓๖}การพิจารณานั้นเอง (เรื่องนี้จะปรากฏโดยพิสดารในศีลของคฤหัสถ์) ดังสาธก ว่า

ปฏิลาภกาลเปปี หิ ธาตุวเสน วา ปฏิภูลวเสน วา ปจฺจเวกฺขิตฺวา จปีตานิ จีวรานิ นิตโต อุตฺตริ ปริภุญฺชนตฺสส อนวฺหุโชว ปริโภโค. ตถา ปริโภคกาลเปปี.

“จิวรเป็นต้นที่พิจารณาโดยความเป็นธาตุหรือโดยความเป็นของปฏิภูลในเวลาที่ได้รับแล้วเก็บไว้ เมื่อภิกษุใช้สอยภายหลังจากนั้น การใช้สอยย่อมไม่มีโทษเลยแม้การพิจารณาในเวลาใช้สอยก็เช่นเดียวกันนี้”

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาคอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๑.

ดังนั้น การพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ หรือการเจริญภาวนาโดยกำหนดรู้ว่าเป็นเพียงแต่ธาตุหรือสิ่งปฏิภน จัดเป็นปัจจัยสันนิสติดศีล ภิกษุผู้พิจารณาเช่นนี้ถือว่าเป็นผู้มีปัจจัยสันนิสติดศีลบริสุทธิ^{๓๓}

๓.๒ อินทรีย์สังวร

การใช้สติสำรวจอินทรีย์เพื่อไม่ให้เกิดกิเลสในขณะที่วิญญาณ ๖ คือ จิต ที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่า อินทรีย์สังวรศีล^{๓๔} ในที่นี้จะอธิบายการสำรวจอินทรีย์ทางจักขุทวาร การสำรวจทางทวารอื่นก็มีนัยเดียวกัน พระพุทธองค์ตรัสไว้เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

จักขุณา รูปํ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาหิ โหติ นานุพฺพณฺชนคฺคาหิ.

“ภิกษุเห็นด้วยรูปด้วยจักขุแล้วไม่ถือว่าเอารูปร่าง ไม่ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่”^{๓๕}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายไว้ว่า “ย่อมดำรงจิตไว้ในสภาวะเห็นเท่านั้น”

ทิฏฺฐมตฺเตยฺว สณฺหาติ.

ในขณะที่พบเห็นวิสภาคารมณ์ ถ้าบุคคลรับรู้รูปร่างสัณฐานหรืออวัยวะน้อยใหญ่ของบุรุษหรือสตรีต่างเพศกัน กิเลสคือราคะย่อมเกิดขึ้น จึงไม่ควรใส่ใจต่อรูปร่างสัณฐานหรืออวัยวะน้อยใหญ่ เช่น ใบหน้า ดวงตา จมูก พร้อมทั้งอากัปกิริยายิ้มแย้ม หัวเราะ พุดจา ซำเลียงตา เป็นต้น แต่ควรดูอาการ ๓๒ ที่มีจริงตามสมมุติ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง กระดูก ฯลฯ หรือกำหนดรู้ความเป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูปที่มีจริงตามปรมาตถ์ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยํ ตตฺถ ภูตํ, ตเทว คณฺหาติ.

“ภิกษุยอมถือเอารูปที่มีจริงในรูปเหล่านั้น”

คัมภีร์ฎีกา ได้อธิบายว่า ภิกษุควรยังจิตที่รับรู้สภาวะเห็นเท่านั้นให้เกิดขึ้น ไม่ควรใส่ใจต่อความงามหรือไม่งามของสิ่งที่เห็น โดยคล้อยตามพระบาลีว่า

^{๓๓} คุรยลละเอียคใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๒.

^{๓๔} คุรยลละเอียคใน อ.จตุกก. (ไทย) ๒๒/๑๑๔/๑๕๓.

^{๓๕} คุรยลละเอียคใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๒.

ทฤษฎี ทฤษฎีมตฺตํ ภวิสฺสตี.

“เมื่อเห็น จักเป็นเพียงแค่นี้”

ในขณะที่พบเห็นวิสภาคารมณฺ์ ถ้าบุคคลรับรู้รูปร่างสัณฐานหรืออวัยวะน้อยใหญ่ของบุรุษหรือสตรีต่างเพศกัน กิเลสคือราคะย่อมเกิดขึ้น จึงไม่ควรใส่ใจต่อรูปร่างสัณฐานหรืออวัยวะน้อยใหญ่ เช่น ใบหน้า ดวงตา จมูก พร้อมทั้งอากัปกิริยาอิมฺมํแย้ม หัวเราะ พุดจา ซำเลียง แต่ควรดูอาการ ๓๒ ที่มีจริงตามสมมติ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง กระดูก ฯลฯ หรือกำหนดรู้ความเป็นมหาภูตรูปและอุปาทนรูปที่มีจริงตามปรมัตถ์ ดังคัมภีร์อรรถกถาว่า

ยํ ตตฺถ ภูตํ, ตเทว คณฺหาตี.

“ภิกษุย่อมถือเอารูปที่มีจริงในรูปเหล่านั้น”

ในที่นี้จะกล่าวถึงการเกิดวิถิจิตที่มีการสำรวจอินทรีย์หรือขาดการสำรวจอินทรีย์ตามคัมภีร์อรรถกถา แสดงไว้ กล่าวคือ เมื่อมีสีต่างๆ ปราภฏทางจักขุทวาร อาวัชชนจิตพิจารณารูปารมณฺ์นั่นเองเกิดขึ้นแล้วดับลง ปัญจทวารอาวัชชนจิตดับลงไปแล้ว ในลำดับนั้นจักขุวิญญาณจิตผู้เห็นรูปารมณฺ์ สัมปฏิจจณจิตที่คล้ายกับผู้รับรูปารมณฺ์ สันตฺรณจิต^{๔๐} ที่คล้ายกับผู้ไต่สวนรูปารมณฺ์ โวภูฏัพพนจิตที่คล้ายกับผู้ตัดสินรูปารมณฺ์ จิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ ๆ แล้วก็ดับตามๆ กันไป หลังจากโวภูฏัพพนจิตดับลงไปแล้ว กามชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งที่มีโยนิโสมนสิการเป็นต้นเป็นปัจจัยโดยมากย่อมเกิดหลายขณะ (๖ หรือ ๗ ขณะ)

สังวรธรรมคือศีล สติ ปัญญา ขันติ และวิริยะ เกิดขึ้นในชวนจิตทางจักขุทวาร การสำรวจอินทรีย์ย่อมปราภฏทางจักขุทวาร ภิกษุผู้นั้นชื่อว่ามีอินทรีย์สังวรศีลหมดจด ในกรณีตรงกันข้าม ถ้าอสังวรธรรมคือ ความไม่มีศีล การลิมสติ ความหลง ความไม่อดทน และความเกียจคร้าน เกิดขึ้นในชวนจิต การสำรวจอินทรีย์ย่อมไม่ปราภฏทางจักขุทวาร ภิกษุผู้นั้นชื่อว่ามีอินทรีย์สังวรศีลบกพร่อง^{๔๑}

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสชาติ) วัปีสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

๓.๓ โภชนะมัตตัญญูตา

โภชนะมัตตัญญูตา^๒ บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของ พระพุทธศาสนานี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้วจึงกลืนกินอาหาร มิใช่เพื่อเล่น มิใช่เพื่อมัว เมา มิใช่เพื่อประดับ มิใช่เพื่อตกแต่ง แต่กลืนกินอาหาร เพียงเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่ง กายนี้ เพื่อให้กายนี้เป็นไปได้ เพื่อกำจัดความเบียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วย คิดเห็นว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่าและจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำเนินไปแห่งกาย ความไม่มีโทษ และการอยู่ผาสุก จักมีแก่เรา^๓ หรืออีกนัยหนึ่งคือ บรรพชิตในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้ว จึงฉันอาหาร มิใช่เพื่อเล่น มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อตกแต่ง มิใช่ เพื่อประดับ แต่ฉันเพียงเพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ เพื่อให้ร่างกายนี้ดำเนินไปได้ เพื่อระงับ ความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ อย่างเดียวกันนั้น ด้วยมโนการว่า เราจักบำบัด เวทนาเก่า มิให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นการดำเนินชีวิตของเรา ความไม่มีโทษและความอยู่สบาย จักมีได้ด้วยวิธีการอย่างนี้พิจารณาอาหารเปรียบกับน้ำมันสำหรับหยอดเพลลา ผ้าปิดแผล และ เนื้อของบุตรประพฤติธรรมอันเป็นส่วนสุครอบคือโภชนะมัตตัญญูตาภายใน ไม่ทำลายเขต แแดน ชื่อว่าธรรมอันเป็นส่วนสุครอบ^๔ “นี่เรียกว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค”^๕

อปัลณกสูตร ข้อ ๔๕๕ ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยตา ฟังเสียงด้วยหู ดมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้ ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว เป็นผู้ไม่ถือเอานิมิตไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ เพราะอภิชฌาโทมนัสและ ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นบาปเป็นอกุศล จะพึงไหลไปตามภิกษุผู้ไม่สำรวมอินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใน อยู่ นี้ชื่อว่าผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้ว จึงกลืนกินอาหาร มิใช่เพื่อ เล่น มิใช่เพื่อเมา ฯลฯ แต่เพียงเพื่อความตั้งอยู่แห่งกายนี้ เพื่อยังชีวิตให้เป็นไปได้ เพื่อระงับ ความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ด้วยคิดว่าการกินอาหารนี้ เราจักระงับเวทนาเก่า

^๒ คุรยลละเอียคใน บ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๑๕/๕๘๕.

^๓ คุรยลละเอียคใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๗.

^๔ คุรยลละเอียคใน บ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๑๕/๕๘๕.

^๕ คุรยลละเอียคใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๗.

(คือความหิว) เสียได้ด้วย เราจักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้นด้วยเพื่อความดำเนินไปได้ ความไม่มีโทษ และความผาสุกจักมีแก่เรา นี้ชื่อว่า รู้ประมาณในการบริโภค

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เวลากลางวันชำระจิตจากนิวรณ์ด้วยการเจริญกรรม ด้วยการนั่ง ในเวลากลางคืน ตอนยามแรกชำระจิตจากนิวรณ์ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตอนยามกลางสำเร็จสัทธาโดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าให้เหลื่อมกัน มีสติสัมปชัญญะ ทำอุยฐานสัญญา (กำหนดว่าจะลุกขึ้น) ไว้ในใจ ตอนยามปลาย ลุกขึ้นชำระจิตจากนิวรณ์ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง นี้ชื่อว่า การหมั่นประกอบความดีไม่เห็นแก่นอน

ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติอปัณณกปฏิบัติ และเหตุแห่งความสิ้นไปอาสวะทั้งหลาย ก็เป็นอันภิกษุนั้นได้เริ่มแล้วด้วย

อปัณณกปฏิบัตินี้ หมายถึงข้อปฏิบัติที่ดีโดยส่วนเดียว เป็นข้อปฏิบัติที่น่าสัตว์ออกจากกาม เป็นข้อปฏิบัติที่ประกอบด้วยเหตุ ข้อปฏิบัติที่มีสาระ ข้อปฏิบัติที่เป็นหลัก ข้อปฏิบัติที่ไม่เป็นข้าศึก ข้อปฏิบัติที่เหมาะสม ข้อปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม ผู้ปฏิบัติอปัณณกปฏิบัติ จะไม่เสื่อมจากมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัติ

สำหรับผู้รู้ประมาณในการรับ การฉัน และการพิจารณาให้ดูในปาริสุทธิศีล ๔ บทว่า ชาครีย่อนุยุตโต เป็นผู้แบ่งกลางคืนกลางวันออกเป็น ส่วน ๖ ส่วน แล้วประกอบเนืองๆ ซึ่งความเป็นผู้ตื่น ใน ๕ ส่วน คือ กลางวัน ๓ ส่วน กลางคืน ๒ ส่วน (พักนอน ๑ ส่วน)

บทว่า สัทเสยฺย กปฺเปติ ได้แก่ การนอนเหมือนราชสีห์ คือ การวางเท้าซ้ายเหลื่อมเท้าขวา เพราะว่าเมื่อกวางเท้าให้เสมอกัน เขาจะกระทบเข่า ข้อเท้าก็จะกระทบข้อเท้า ทุกขเวทนาก็จะเกิดเพราะการกระทบนั้น เพื่อจะเว้นโทษนั้น ก็ควรจะวางให้เหลื่อมกันหน่อยหนึ่ง

บทว่า สโต สมฺปชาโน ได้แก่ ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ ถ้ามว่าภิกษุนั้นเมื่อหลับจะชื่อว่า มีสติสัมปชัญญะได้อย่างไร ตอบว่าด้วยสามารถแห่งความเป็นไปของกรรมฐานก่อนหลับ เพราะว่าภิกษุนี้เมื่อจงกรมในที่จงกรม รู้ตัวว่าง่วงนอน จึงพักกรรมฐานที่

กำลังบำเพ็ญอยู่ แล้วนั่งลงบนเตียงหรือบนแผ่นกระดานกลับไป เมื่อตื่นก็ตื่นมาบำเพ็ญกรรมฐานในที่ที่พักไว้นั้นแหละ เพราะฉะนั้นถึงจะหลับก็ยังชื่อว่ามีสติสัมปชัญญะอยู่

ส่วนการพิจารณาก่อนหลับ มีอธิบายว่า (ภิกษุนี้เมื่อจงกรม รู้ตัวว่างวงนอน ก็นอนตะแคงขวาบนแผ่นหินหรือบนเตียง พิจารณาว่า กายไม่มีใจนอนอยู่บนเตียงที่ไม่มีใจ เตียงที่ไม่มีใจ ก็วางอยู่บนปฏิภพที่ไม่มีใจ ปฏิภพที่ไม่มีใจ ก็อยู่เหนือน้ำที่ไม่มีใจ น้ำที่ไม่มีใจ ก็อยู่เหนือลมที่ไม่มีใจ ลมที่ไม่มีใจก็อยู่บนอากาศที่ไม่มีใจ บรรดาสิ่งเหล่านั้นแม้อากาศก็ไม่รู้ว่าเราอุ้มลมไว้ ถึงลมก็ไม่รู้ว่า เราสถิตอยู่บนอากาศ ลมก็ไม่รู้ว่า เราอุ้มน้ำไว้ เตียงก็ไม่รู้ว่า เรายกกายไว้ กายก็ไม่รู้ว่า เราอยู่บนเตียง เป็นอันว่าสิ่งเหล่านั้นต่างฝ่ายต่างไม่มีการคำนึงถึงกัน ไม่มีการสนใจกัน ไม่มีการใส่ใจกัน ไม่มีเจตนา หรือไม่มีความปรารถนาต่อกันเลย

เมื่อภิกษุพิจารณาอยู่อย่างนี้ แล้วหยังลงสู่ภวังค์ เธอแม้เมื่อหลับอยู่อย่างนี้ ก็ย่อมชื่อว่ามีสติสัมปชัญญะอยู่

บทว่า อุกฺขจฺจาน(สญฺณ) มนสิกริตฺวา ได้แก่ ใส่ใจถึงสัญญา (คิดในใจไว้) กำหนดเวลาลุกขึ้นว่า เมื่อดวงจันทร์หรือดวงดาวขึ้นถึงตรงนี้ เราจักลุกขึ้น เมื่อภิกษุปฏิบัติอย่างนี้แล้วนอน ก็จะลุกขึ้นได้ตรงตามเวลาตามที่ตั้งใจไว้^{๔๖}

ดังนั้นผู้ปฏิบัติพึงทราบว่ามีสติสัมปชัญญะมีอุปการะมากพึงปฏิบัติในสติปัฏฐานเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสอันมีผลให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวง

๓.๔ ชาคริยานุโยค

ชาคริยานุโยค บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปฐมยามแห่งราตรี นอนคจฺราชสีหํโดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กำหนดใจพร้อมจะลุกขึ้นตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี จึงเรียกว่า

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญา ใช้บางบาง, หลักธรรมในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๑.

เป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องดีอย่างต่อเนื่องเป็นอย่างดี^{๔๓} ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่พราหมณ์ว่า

ในกาลใดภิกษุเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องดีอย่างต่อเนื่องในกาลนั้น ตถาคตย่อมแนะนำเธอให้ยิ่งขึ้นไปว่า มาเถิด ภิกษุ เธอจงเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ คือทำความรู้สึกรู้ตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การก้าวเข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตรและจีวรการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การเดิน การยืนการนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

ในกาลใดภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ในกาลนั้นตถาคตย่อมแนะนำเธอให้ยิ่งขึ้นไปว่า มาเถิด ภิกษุ เธอจงพักอยู่ ณ เสนาสนะอันเงียบสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟางภิกษุนั้นพักอยู่ ณ เสนาสนะอันเงียบสงัด คือ ป่า โคนไม้ ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟาง ภิกษุนั้นกลับจากบิณฑบาต ภายหลังฉันภัตตาหารเสร็จแล้วนั่งขัดสมาธิ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุนั้นละอภิชณาในโลก มีใจปราศจากอภิชณา(ความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของเธอ) ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอภิชณา ละความมุงร้ายคือพยาบาท มีจิตไม่พยาบาท มุงประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความมุงร้ายคือพยาบาท ละถีนมิทระ(ความหดหู่และเซื่องซึม) ปราศจากถีนมิทระ กำหนดแสงสว่าง มีสติสัมปชัญญะอยู่ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทระ ละอุทธัจจกุกกุจจะ(ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ)เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบภายใน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจกุกกุจจะ ละวิกิกิจจา(ความลังเลสงสัย) ชำระพ้นวิกิกิจจาได้แล้ว ไม่มีความสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ จึงชำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิกิกิจจาได้^{๔๔}

๓.๕ สติสัมปชัญญะ

สติสัมปชัญญะนี้ พระสารีบุตรแสดงไว้ในพระสูตรที่มีชื่อว่า “ทสุตตรสูตร”^{๔๕} ท่านแสดงการจำแนกหมวดหมู่แห่งธรรม ตั้งแต่หมวด ๑ ไปจนถึงหมวด ๑๐ ในขณะนั้น

^{๔๓} คุรยลเถยคใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๘.

^{๔๔} คุรยลเถยคใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๘๐-๘๑.

^{๔๕} คุรยลเถยคใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๓๖๗.

พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป ประทับอยู่ที่ฝั่งสระโบกขรณี ชื่อคัคครา ใกล้เมืองจำปา พระองค์ทรงส่งภิกษุไปพบพระสารีบุตร เพื่อประโยชน์แก่การฟังธรรม

พระองค์เล็งเห็นว่า ภิกษุเหล่านี้เป็นสาวกเวไนย ซึ่งสามารถตรัสรู้ได้แม้ด้วยการฟังธรรมจากพระองค์ หรือจากพระสาวกก็ได้ ทรงเห็นว่า จะตรัสรู้ด้วยเทศนาของพระสารีบุตรเถระได้ จึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายไปพบพระสารีบุตร (อนึ่ง สาวกผู้เป็นพุทธเวไนยย่อมไม่อาจตรัสรู้ได้ด้วยการฟังธรรมจากพระสาวก แต่จะตรัสรู้ด้วยการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเท่านั้น)

ตอนท้ายของอรรถกถากล่าวว่า “เมื่อพระสารีบุตรได้กล่าวคำเหล่านั้นแล้ว พวกภิกษุเหล่านั้นแหม่มชื่นใจ เพลิดเพลินภายิตของพระสารีบุตร ดังนี้แล้ว รับไว้ด้วยเศียรเกล้า ภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านั้นนึกถึงอยู่ซึ่งสรรพสุขนี้นั่นเอง ก็ดำรงอยู่ในพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิบัติสมาธิทั้งหลาย ก็เพราะความที่ตนมีใจแหม่มชื่น

ความมีอุปการะ คือนำประโยชน์เกื้อกูลให้ในที่ทั้งปวง เหมือนความไม่ประมาทมีอุปการะในกิจทั้งหลาย มีการบำเพ็ญศีลเป็นต้น ธรรมคือสติสัมปชัญญะก็ฉันทันนั้น มีอุปการะในกิจทั้งหลาย มีการศึกษาเล่าเรียน การประกอบกิจการงาน เช่น การจักสาน เป็นต้น การรักษาศีล เจริญสมาธิและการเจริญปัญญา ในคัมภีร์มโนรถ อธิบายว่า สติมีความไม่เลือนลอยเป็นลักษณะ ส่วนสัมปชัญญะมีความรู้สึกตัวเป็นลักษณะ^{๕๐}

คุณสมบัติและลักษณะพิเศษของสติ อัญญาสาธิตี. ๑/๑/๓๘๖-๓๘๘. อธิบายคุณสมบัติของสติในลักษณะต่างๆ ไว้ ๑๑ นัย คือ

สติชื่อว่า สติ ด้วยสามารถแห่งการระลึก เมื่อระลึกบ่อยๆ ชื่อว่า อนุสติ ๑๐ เช่น ระลึกในคุณของพระพุทธเจ้าเนืองๆ ชื่อว่า พุทธานุสติ เป็นต้น ด้วยอำนาจการระลึกที่เป็นจุดไปข้างหน้า ชื่อว่า ปฏิสสติ คือมุ่งไปในสิ่งที่ต้องการระลึก เช่น ระลึกไปในครั้งอดีต เป็นต้น อาการที่ระลึกในอารมณ์หรือเรื่องราวต่างๆ ชื่อ “สรณตา” การทรงจำสิ่งที่ได้ฟังและเรียนมา ชื่อว่า “ธารณตา” สติทำหน้าที่จำด้วย แต่ไม่กว้างขวางเท่ากับการจำของสัตตัญญา, ภาวะที่ไม่เลอะเลือน ในการจำ การระลึก ชื่อว่า อปีลาปนตา ความไม่หลงลืมในการทำงานที่ทำและ

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญา ใบบางยาง, *หลักธรรมในพระไตรปิฎก*, หน้า ๓.

คำพูดที่ล่วงมานานแล้ว เชื่อว่า อสัมมุสนดา เพราะเป็นใหญ่ในการระลึก (ไม่มีกรรมใด^{๕๐} ใหญ่เท่า) จึงชื่อว่า สตินทรีย์ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความประมาท จึงชื่อว่า สติพละ ความไม่ประมาทก็เป็นชื่อว่าสติ เพราะระลึกตามความเป็นจริง ระลึกในกุศลธรรมทั้งหลาย จึงชื่อว่า สัมมาสติ

อธิบายเพิ่มเติมว่า สัจญา (ความจำ) ที่กำหนดหมายไว้อย่างชัดเจนมั่นคง เช่น จำ การท่องมนต์เป็นต้น จะเป็นเหตุให้สติระลึกได้ง่ายและรวดเร็ว หรือ การที่บุคคลเจริญกรรมฐาน เช่น การพิจารณาทางกาย โดยความเป็นสิ่งปฏิภูล สติก็ทำหน้าที่ระลึกควบคุมให้จิตใจจดจ่ออยู่ในกรรมฐานนั้น นี่ก็เป็นเหตุใกล้ให้สติเกิดขึ้นได้ง่ายและรวดเร็ว

คุณลักษณะพิเศษของปัญญา

สัมปชัญญะ (ความรู้ชัด) เป็นลักษณะหนึ่งของปัญญาซึ่งมีอยู่หลายลักษณะดังนี้

ปัญญาชื่อว่าสัมปชัญญะ (ความรู้ชัด) เพราะย่อมรู้อนิจจลักษณะ ทุกลักษณะ และอนัตตลักษณะ ปัญญาชื่อว่าวิปัสสนา เพราะย่อมเห็นแจ้งธรรมทั้งหลาย มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ตามความเป็นจริง ปัญญาชื่อว่าอโมหะ เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายไม่ลุ่มหลง และเป็นปฏิปักษ์ต่อความลุ่มหลง ปัญญาชื่อว่าธรรมวิชัย เพราะค้นหาธรรม คืออริยสัจ ๔ ปัญญาชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า ประกาศให้รู้ คือ กระทำเนื้อความนั้นๆ ให้แจ่มแจ้ง ปัญญาชื่อว่า เมธา เพราะเรียนและทรงจำได้เร็วพลัน^{๕๑}

ลักษณะของปัญญานี้ตรงกับความหมายที่ว่าเข้าใจชัดตามความเป็นจริง หรือ แทะตลอดสถานะ เป็นต้น นี้ทุกข์ นี้สมุทัย เป็นต้น^{๕๒}

ดังนั้น ปาริสุทธิศีล ๔ อย่างตามที่กล่าวมาแล้ว จัดอยู่ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา การมีสติสำรวมระวังในปาฏิโมกขสังวรศีล จัดเข้าในศีล การมีสติจดจ่ออยู่ในกิจ ที่ทำสามารถละนิวรณ์ธรรมได้ จัดเข้าในสมาธิ การพิจารณาสภาวธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริงว่ามีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปจัดเป็นปัญญา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ การเจริญสติ ปฏิฐาน ๔ ตามมรรคปฏิบัติพาข้อสัมมาสติสามารถทำให้บุคคลที่ข้องอยู่กับกิเลส ในอนันตคน สุตระซึ่งมีความโกรธและความไม่แช่มชื่นให้ละจากอกุศลดำรงตนอยู่ในกุศลธรรม

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน อาจารย์ปัญญา ใบบางยาง, หลักธรรมในพระไตรปิฎก, หน้า ๔.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

บทที่ ๔

หลักธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา

พระสัทธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงตลอด ๔๕ พรรษา เป็นหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อความรู้อย่างแจ้งในทุกข์ สมุทัย นิโรธ และ มรรค รวมเรียกว่า อริยสัจ ๔ การแสดงธรรมของพระพุทธองค์มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงอริยสัจ ซึ่งเป็นความจริงของสรรพชีวิต บางพระสูตรกล่าวถึงอริยสัจ ๔ โดยตรง บางพระสูตร แสดงไว้ ๑ อย่างบ้าง ๒ อย่างบ้าง^๑ หลักคำสอนที่เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงความรู้อย่างแจ้งและเข้าถึงความดับทุกข์นั้น เรียกว่า อริยมรรค มีองค์ ๘ ประการ สรุปย่อลงใน สីล สมาธิ และปัญญา เฉพาะตัวปัญญาที่เกิดขึ้นได้นั้น ต้องผ่านกระบวนการพัฒนามาตามลำดับขั้น อาศัยหลักธรรมที่สำคัญของในอริยมรรค คือ สัมมาสติ โดยกระบวนการพัฒนาสติตามหลักสติปัฏฐาน จนภาวนามยปัญญา เกิดขึ้นรู้อย่างแจ้งในรูป-นาม เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงกำหนดประเด็นศึกษา ไว้ดังนี้

๑. ความหมายวิปัสสนา
๒. อารมณ์ของวิปัสสนา
๓. วิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๔.๑ ความหมายวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนา แยกเป็น ๒ คำ คือ วิปัสสนา และ ภาวนา มีความหมายโดยหลักสัททนต์ และอรรถนต์ ตามลำดับดังนี้

๑. ความหมายโดยสัททนต์

วิปัสสนา มาจาก วิ+ทิส+ยุ+อา+สิ วิ เป็นคำอุปสรรค มีความหมายตามไวยากรณ์ บาลีปทรูปสัททนต์ว่า พิเศษ, ต่าง ๆ, ชัดแจ้ง, ปราศจาก, ไม่ประกอบ, ไม่งาม วิ ที่

^๑ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ประยูรศาสน์การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๗๑-๗๔.

ประกอบกับวิปัสสนามีอรรถว่า พิเศษ, ปัสสนา สำเร็จรูปจาก ทิส+ยุ ปัจจัย แปลง ทิส เป็น ปสฺส แปลง ยุ เป็น อน ลง อา อติอิชตกปัจจัย ประกอบ สิ ปฐมาวิภคติ สำเร็จเป็น ปสฺสนา ทิส ชาติใน คัมภีร์ชาติวัตถุสังคหะปาฐนิสสยะ^๒ แสดงอรรถของ ทิส ชาติไว้ว่า ทิส เพกฺขณหี สาอปฏิบัติทานโพชน ทิส ชาติมีอรรถว่า เฟ่งดู, เบียดเบียน, เกลียดชัง, ให้, ให้รู้ (บอก, กล่าว) ในรูปคำ ปสฺสนา ทิส ชาติมีอรรถ เพกฺขณ คือ เฟ่งดู เมื่อรวม วิ กับ ปสฺสนา เข้าเป็น วิปัสสนา มีความหมายดังในคัมภีร์อภิธานวรรณนาแสดงไว้ว่า วิวิธิ อนิจจาทิกัง สงฺขารสุ ปสฺสตีติ วิปสฺสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่า วิปัสสนา^๓

๒. ความหมายโดยย่อ

คำว่า วิปัสสนา ในพระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ให้ความหมายไว้ว่า วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้ง^๔ ในอังกุตรนิกาย ทุกนิบาต ได้กล่าวถึงธรรม ๒ อย่าง คือ

ก) สมณะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ)

ข) วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง)^๕ ความเห็นแจ้งดังกล่าวนี้ หมายถึง ความเห็นแจ้งในสังขาร^๖ มีลักษณะความเห็นแจ้ง ๗ ประการ หรือ อนุปัสสนา ๗ ประการ คือ

- ๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย

^๒ ดูรายละเอียดใน พระวิสุทธิธารามหาเถระ, ชาติวัตถุสังคหะปาฐนิสสยะ, แปลโดย พระราชปริยัติโมลี (อุปสโม) นายเสรี อาจสาคร นายวิชานนท์ สำน้อย, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาคูपालงกรณราชวิทยาลัย, มปป), หน้า ๑๕๘ – ๑๕๙.

^๓ ดูรายละเอียดใน พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๑.

^๔ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

^๕ ดูรายละเอียดใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๓๓/๑๒๗.

^๖ ดูรายละเอียดใน มหาคูपालงกรณราชวิทยาลัย, “เชิงอรรถ”, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาคูपालงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๒๐, หน้า ๑๒๗.

- ๕) วิราคานุปีสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด
 ๖) นิโรธานุปีสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส และ
 ๗) ปฏิณิสังคคานุปีสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^๓

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ได้ให้ความหมายของวิปีสสนาไว้ว่า ปัญญาผู้แจ้งไตรลักษณ์ หมายถึงภาวณาปัญญามีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ววิปีสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติ รู้แจ้งความไม่เที่ยงเป็นต้น ล่วงพ้นความเป็นสตรีและบุรุษพร้อมทั้งความเที่ยงและความสุขเป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลกรู้เห็นกันในชั้นทั้งหลาย^๔

พระพรหมคุณาภรณ์ ได้แสดงความหมายของวิปีสสนา ไว้ว่า วิปีสสนา คือ การพิจารณาสังขารให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจชัด รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นจริง^๕

คำว่าสังขาร สำเร็จรูปจาก สัม บพหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺจเยหิ สงฺกมฺม กรียติ, สงฺขรียติ เตน วาติ สงฺขาโร สังขาร คือ สิ่งที่ถูกปัจจัยทั้งหลายประชุมกันปรุงแต่ง^๖ ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น คือ อุปาทินนกสังขาร และ อนูปาทินนกสังขาร ที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ คือ กามภุมิ, รูปภุมิ และ อรูปภุมิ^๗

^๓ ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “เชิงอรธ”, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๑๒ หน้า ๕๗.

^๔ ดูรายละเอียดใน อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๕๕.

^๕ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๔๓.

^๖ ดูรายละเอียดใน พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์ พระคาถาธรรมบท เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๔๕๒.

^๗ ดูรายละเอียดใน พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์ พระคาถาธรรมบท เล่ม ๒, หน้า ๕๓๔ – ๕๓๕.

จากการศึกษาความหมายของคำว่า “วิปัสสนา” สรุปได้ว่า วิปัสสนา คือ ตัวปัญญา ที่รู้แจ้งรูป – นาม โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัสสนา โดยองค์ธรรมคือ ปัญญาเจตสิก และ สหชาตธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญา ได้แก่ วิริยะ สัมปชัญญะ สติ และสมาธิ เป็นต้น

๔.๒ อารมณ์ของวิปัสสนา

คำว่า “อารมณ์” มีความหมายโดยรูปศัพท์ว่า อาคนตุวา จิตตเจตสิกภา รมนติ เอเต สุตติ อารมมณานิ รูป เป็นต้นเป็นที่จิตและเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่า อารัมมณะ (อา+รม รมน+ยุ) แปลง ยุ เป็น อน, แปลง น เป็น ณ ซ้อน ม^{๑๒} โดยนัยนี้ หมายถึง รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๑๓} การปลุกพืชพันธุ์ธัญญาหาร มีข้าวเจ้า ข้าวเหนียว เป็นต้น ต้องอาศัยพื้นที่มีนาเป็นต้น เป็นที่เพาะปลูกฉันใด แม้วิปัสสนานี้ก็ต้องอาศัยภูมิพื้นที่ปลูกฉันนั้นเหมือนกัน ภูมิพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญงอกงามขึ้น เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ภูมิ คือ เขตแดนหรือพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น โดยพิสดารจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจสุมุปปาท ๑๒^{๑๔} วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาความเห็นแจ้งนี้ จะเกิดนอกจากเขตแดนหรือภูมิทั้ง ๖ นี้ไม่ได้ เหตุนั้น ธรรมทั้ง ๖ หมวด เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ กล่าวโดยย่อ ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้ ย่อลงเป็น รูป และ นาม เท่านั้น

๑. รูป – นาม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนา

อารมณ์ของวิปัสสนา ผู้ที่จะปฏิบัติวิปัสสนากาวนาพึงเจริญสติระลึกจรรูปนามปรมาตถ์เท่านั้น ไม่ควรใส่ใจต่อบัญญัติ แม้ในปรมาตถ์ก็ควรกำหนดรู้สภาวะที่เป็นโลกิยธรรม คือ ธรรมฝ่ายโลก หมายถึง จิต เจตสิกและรูป ไม่ควรกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะปุถุชนไม่อาจเข้าใจสภาวะที่แท้จริงของโลกุตตรธรรมได้ แม้สำหรับพระอริยบุคคลก็ไม่ประโยชน์ที่จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะการกำหนดรู้โลกิยะธรรมนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอน

^{๑๒}พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : บริษัท ประชูปวงศ์-พรินติ้ง จำกัด ,๒๕๔๗), หน้า ๑๕๑.

^{๑๓}ดูรายละเอียดใน อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตถ์ที่ปณี, แปลโดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๗๘๗.

^{๑๔}ดูรายละเอียดใน อ้างแล้ว.

กิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา แต่กิเลสที่ยึดมั่นเช่นนั้นไม่มีใน^๕ โลกุตตรธรรม ดังนั้น แม้จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรมก็ไม่อาจละกิเลสได้ เหมือนการปรับพื้นที่ ที่มีทั้งที่ลุ่มและที่ดอนให้เรียบเสมอกัน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ แต่การปรับพื้นที่ซึ่งราบเรียบอยู่แล้วย่อมจะไม่ได้ประโยชน์แต่อย่างใด ดังสาธกซึ่งกล่าวถึงปุถุชนและพระอริยบุคคลว่า

โลกุตตรจิตตานิ ปน เนว สุทฺถวิปสฺสกสฺส.น สมถยานิกสฺส ปริกุกฺกํ กจฺจนฺติ
อนริตตตฺตา.

ส่วนโลกุตตรจิตย่อมไม่ถึงการกำหนดรู้ของผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดี่ยวและผู้ที่เป็
สมถยานิก เพราะคนยังมีได้บรรลุโลกุตตรธรรม

วิภูตฺเต นตฺถิ อวิสยตฺตา วิสยตฺเตปิ จ ปโยชนากาวโต. การเจริญกรรมฐานย่อม
ไม่มีในโลกุตตรธรรมเพราะมิใช่ฐานะที่จะรับรู้ได้ และแม้เป็นฐานะ (ที่พระอริยบุคคลรับรู้
ได้) ก็ไม่มีประโยชน์ในการกำหนด วิปัสสนามี ๒ แบบ คือ

๑. ปัจจกขวิปัสสนา วิปัสสนาที่ประจักษ์อย่างชัดเจน
๒. อนุมานวิปัสสนา วิปัสสนาที่อนุมานรู้

ปัจจกขวิปัสสนาเป็นการหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริงในปัจจุบันขณะเหมือน
สัมผัสด้วยมือ นักปฏิบัติย่อมรู้เห็นสภาวะลักษณะพิเศษของรูปนามในแต่ละขณะด้วย
ปัจจกขวิปัสสนา ทั้งหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ซึ่งเรียกว่าสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปอัน
ได้แก่ อนิจจัง(ความไม่เที่ยง) ทุกขัง(ความทุกข์)และอนัตตา(ความไม่ใช่ตัวตน)ด้วยเหตุนี้ นัก
ปฏิบัติจึงควรเจริญ^๖ ปัจจกขวิปัสสนาตั้งแต่เริ่มปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุอนุโลมญาณ

เมื่อปัจจกขวิปัสสนามีกำลังแก่กล้าขึ้นตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป นัก
ปฏิบัติจะอนุมานรู้รูปนามที่มีได้กำหนดรู้ในปัจจุบันขณะการอนุมานรู้อย่างนี้ชื่อว่า อนุมาน
วิปัสสนา วิปัสสนาประเภทนี้สามารถรับรู้อารมณ์ที่เป็นโลกียธรรมทั้งหมดซึ่งเกิดภายใน
ภายนอก เป็นอดีต อนาคตหรือปัจจุบัน แต่ไม่สามารถหยั่งเห็นลักษณะพิเศษและลักษณะ

^๕ ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสา-
ราภิวังศ์, หน้า ๑๓๐.

^๖ ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

ทั่วไปของรูปนามอย่างชัดเจนเหมือนปัจจุขวิปีสสนา ทั้งมิใช่วิปีสสนาญาณที่ต้องพยายามทำให้เกิดขึ้น แต่จะเกิดขึ้นเองในขณะที่ปัจจุขวิปีสสนาแก่กล้าแล้ว

ในบรรดาโลกิยธรรม นักปฏิบัติที่เริ่มเจริญภาวนาไม่อาจกำหนดรู้รูปฌานที่ ๔ ชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ ฌานดังกล่าวมีความละเอียดสุขุมไม่มีสัญญาปรากฏชัดเจน แม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ไม่อาจกำหนดรู้สัญญาเป็นต้นที่ละอย่างในฌานนั้น ส่วนผู้ที่บรรลุฌานแล้วย่อมสามารถกำหนดรู้มหัคคตธรรมได้ ผู้ที่ยังมิได้บรรลุฌานย่อมไม่อาจกำหนดได้ เพราะฌานธรรมไม่เคยปรากฏในกระแสจิตของตน ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาภูทิกาวา

ลาภิโน เอว มหัคคตจิตตานิ สุปากฎาणि โหนติ.

มหัคคตจิตย่อมปรากฏชัดแก่ผู้บรรลุฌานเท่านั้น

คำว่า เท่านั้น ซึ่งเป็นความหมายของ เอว ศัพท์ แสดงการปฏิเสธว่ามหัคคตจิต ย่อมไม่ปรากฏชัดแก่ผู้ที่ยังมิได้บรรลุฌาน

คำว่า ปรากฏชัด คือ สภาวะลักษณะของฌานปรากฏแก่ปัญญาที่^{๑๑}รู้เห็นอย่างชัดเจน (ปัจจุขญาณ)

คำว่า ไม่ปรากฏชัด คือ การอนุมานรู้โดยมิได้รับรู้อย่างชัดเจน

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ที่ยังมิได้บรรลุฌานจึงควรกำหนดรู้นามธรรมเท่านั้น เมื่อนามธรรมปรากฏชัดเจนแล้ว ก็อาจอนุมานรู้มหัคคตธรรมได้ อนึ่ง ผู้ที่เจริญวิปีสสนาควรกำหนดรู้รูปนามที่ไม่ปรากฏชัดอย่างแท้จริง ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เยปิ จ สมมุสนุปคา, เตสุ เขยสุส ปากฎา โหนติ. สุเขน ปริคฺคหิ คจฺจนฺติ, เตสุ เตน สมมุสนิ อารภิตพฺพิ.

ในบรรดาธรรมที่ควรหยังเห็น ธรรมเหล่าใดปรากฏชัดแก่บุคคลใด ย่อมถึงความ เป็นธรรมที่บุคคลกำหนดรู้ได้โดยสะดวก เขาควรปรารภ การหยังในธรรมเหล่านั้น

ในรูป ๒๘ อย่าง ควรกำหนดรู้รูปปรมัตถ์โดยแท้ ๑๘ อย่าง ที่เรียกว่า

รูปรูป รูปที่มีการเสื่อมสลายไป

นิปผันนรูป รูปที่เกิดจาก กรรม จิต อุตฺ และอาหาร

สลักษณะรูป รูปที่มีลักษณะของตนที่เป็นสังขตธรรมอันได้แก่ความเกิดขึ้น

ตั้งอยู่และดับไป

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปีสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๒.

สัมมนรูป รูปที่ควรหยังเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณ

สภาวะรูป รูปที่มีสภาวะของตนๆ^{๘๘}

นักปฏิบัติไม่ควรกำหนดรูป ๑๐ ประเภทที่เรียกว่า อนิปันนรูป คือ รูปที่มีได้เกิด
จากกรรม จิต อุตฺ และอาหาร

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

รูปรูปาเนว หิ อิธ ปริคฺคยฺหนฺติ. น รูปปริจฺเจทวิการลกฺขณานิ.

นักปฏิบัติกำหนดรู้รูปเท่านั้นในเรื่องนี้ ไม่ควรกำหนดรู้อากาศธาตุ วิการรูปและ
ลักษณะรูป

นอกจาก ปุณฺชนและพระเสขะย่อมไม่อาจกำหนดรู้กิริยาชวนจิตของพระอรหันต์
ได้ บุคคลเหล่านั้นผู้เจริญวิปัสสนากาวนควรกำหนดรู้รูปนามด้วยปัจจกขวิปัสสนา ดังนี้

นิปันนรูป ๑๘ คือ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒ หทัยวัตถุ ๑
ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑

กามาวจรจิต ๔๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑ อเหตุกจิต ๗ ยกเว้นหสิตูปปาทจิต มหา
กุศลจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘

เจตสิก ๕๒ ดวง ที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น

ในขณะที่เห็นสีทางจักขุทวาร รูปนามอันได้แก่จักขุประสาท รูปารมณฺ์ คือ สีและ
จักขุวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางจักขุทวาร พร้อมด้วยจิต(จักขุทวาริกจิต)และเจตสิกอื่นๆ ที่เกิด
พร้อมกับจักขุวิญญาณ ย่อมปรากฏไปตามลำดับ ได้แก่ จิต ๓๕ ดวง คือ ปญฺจทวาราวชชนจิต
๑ สัมปฏิจฺจนจิต ๒ สันตฺรณจิต ๓ โวภูจฺฐัพพนจิต ๑ กามชวณะ ๒๐ คือ อกุศลชวณะ ๑๒ มหา
กุศลชวณะ ๘ ตทารมฺมณจิต ๑๑ คือ สันตฺรณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘^{๘๙}

ในขณะที่ได้ยินเสียงทางโสตทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ โสตประสาท สัททารมณฺ์
(เสียง)และโสตวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางโสตทวาร พร้อมด้วยโสตทวาริกจิตและเจตสิก
อื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับโสตวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๓.

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

ในขณะที่รู้กลิ่นทางฆานทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ ฆานประสาท คันธารมณฺ์(กลิ่น) และฆานวิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางฆานทวาร พร้อมด้วยฆานทวารริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับฆานวิญญาน ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่ลิ้นรับรสทางชีวหาทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือชีวหาประสาท รสธารมณฺ์(รส) และชีวหาวิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางชีวหาทวาร พร้อมด้วยชีวหาทวารริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับชีวหาวิญญาน ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่สัมผัสทางกายทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ กายประสาท โผฏฐัพพารมณฺ์ (ธาตุดินอันได้แก่สภาวะแข็ง-อ่อน ธาตุไฟอันได้แก่สภาวะเย็น-ร้อน ธาตุลมอันได้แก่สภาวะหยาบ-ตึง)และกายวิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางกายทวาร พร้อมด้วยกายทวารริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับกายวิญญาน ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่รับรู้ความเป็นหญิงหรือชาย อิตถิถาวรูป ที่แสดงความเป็นหญิง หรือ ปุริสถาวรูป ที่แสดงความเป็นชาย ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร

ในขณะที่กลืนน้ำลาย บ้วนน้ำลาย หรือน้ำตาไหล น้ำมูกไหล เหงื่อไหล อาโปธาตุที่มีสภาวะไหล-เกาะกุม ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร^{๒๐}

ในขณะที่คิดพิจารณา หรือกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ หทัยวัตถุซึ่งเป็นรูปที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิกย่อมเกิดขึ้น จิตที่คิดพิจารณากรรมธรรม คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ฯลฯ มี ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวณะ ๒๐ ตทาร์มมณฺ์จิต ๑๑ ส่วนจิตที่กำหนดรู้สภาวะกรรมปัจจุบัน คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ ตทาร์มมณฺ์จิต ๑๑

อนึ่ง แม่วิปัสสนาชวนจิตที่เป็นญาณวิปยุตตจิตก็มีได้ในบางคราว ดังมีสาธกว่า
ภาเวณฺุโตปี เตสฺเวยว อณฺุตเรน ภาเวติ.

แม้ผู้เจริญภาวนาย่อมเจริญได้ด้วยมหากุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง
กทาจิ ปริจยพเลน ฌานวิปยุตตจิตเตหิปี สมมสนฺ.

บางคราวการกำหนดรู้ย่อมมีด้วยจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาด้วยกำลังของความคุ้นเคย (มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔)

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๕.

ปกฺณิ สมถวิปัสสนาภาวนี อนุยฺยชฺชนุตฺตสฺส อนฺตรนฺตฺรา ฅาณวิปฺยุตฺตจิตฺเตนาปี มนสิกาโร ปวตฺตติ.

การใส่ใจยอมเป็นไปได้อ่างในบางขณะแก่ผู้เจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ที่คล่องแคล่วแม้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา

นอกจากนี้ แม้ตทารมมณฺจิตยอมมีได้โดยเกิดขึ้นในลำดับต่อจากวิปัสสนาชวนจิต ที่มีกำลังอ่อน ดังสาธกในคัมภีร์ปีฎฐานว่า

อนิจฺจโต ทฺกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺติ. กุสฺเส นีรฺุเท วิปาโก ตทา^{๒๐}รมฺมณฺตา อุปฺปชฺชติ.

ยอมยังเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อกุสลดับแล้ว วิบากยอม เกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณฺ

อาหารรูปเป็นสารอาหาร ย่อมปรากฏเมื่อกินอาหารแล้วมีกำลังวังชาเพิ่มขึ้น หรือ เมื่อมิได้กินอาหารแล้วหมดเรี่ยวแรง

ชีวิตรูปที่มีสภาพตามรักษารูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชฺรูป) ให้ดำเนินต่อไป ย่อม ปรากฏเพื่อตามรักษาปสาทรูป ภาวรูป และหทัยรูปซึ่งเป็นกรรมชฺรูปที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

โดยประการดังนี้ นักปฏิบัติพึงเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดรู้ รูป นาม ที่ ปรากฏชัดในปัจจุบันนั้นๆตามความเป็นจริง

อนึ่ง แม้ว่าอารมณ์ของวิปัสสนาจะเป็นได้ทั้งอารมณ์ภายในและภายนอก ดัง ข้อความในมหาสติปีฎฐานสูตร แต่นักปฏิบัติควรเริ่มจากการกำหนดรู้อารมณ์ภายใน คือ รูป นามที่อยู่ในร่างกายที่ยาวไม่เกินวา หนาเพียงคืบ กว้างเพียงศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า แล้วก็จะสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอกได้เอง วิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย ดังปรากฏ ในฎีกาของอนุปทสูตรที่อธิบายเรื่องของพระโมคคัลลานเถระผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมบางส่วน แล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มีข้อความดังนี้

เอกเทสเมวาทิ สกอตฺตภาเว สฺงฺขารเ อนวเสสโต ปรีคฺคเหตุญฺจ สมฺมสติตุญฺจ อสฺกโกนฺตํ.

อตฺตโน อภินิหารสมฺมุทาคตฅาณพฺลานุรูปํ เอกเทสเมว ปรีคฺคเหตุวา สมฺมสนฺโต.^{๒๑}

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสชาติอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๖.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗.

คำว่า เอกเทศเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่า พระเถระได้กำหนดหยั่งเห็นเพียงบางส่วนซึ่งตนไม่อาจกำหนดรู้และหยั่งเห็นสังขารธรรมในอรรถภาพของตนโดยสิ้นเชิงตามกำลังปัญญาที่ได้สั่งสมมา

ดังนั้น พระเถระจึงหยั่งเห็นธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปนามของตนและหยั่งเห็นธรรมที่เป็นไปในกระแสรูปนามของคนอื่นโดยความเป็นธรรมภายนอกทั่วไป มิได้กระทำการจำแนกกระแสรูปนามของบุคคลเหล่านั้น วิธีนี้เป็นวิธีหยั่งเห็นของสาวกทั้งหลาย

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงไม่ควรแสวงหาหรือกำหนดรู้อารมณ์ภายนอก เช่น เสียง โดยไม่สนใจต่อสภาวะได้ยินซึ่งเป็นอารมณ์ภายใน เพราะจะทำให้จิตฟุ้งซ่าน ส่งผลให้สมาธิและปัญญาไม่เจริญขึ้น แม้จะปฏิบัติติดต่อกัน ๑๕ วันหรือ ๑ เดือน ก็ไม่อาจสำเร็จและผู้ที่มีได้กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน แต่กลับไปพิจารณาว่าเป็นรูปหรือนามตามที่ตนเคยศึกษามา ก็ไม่ถูกต้อง เพราะเป็นการนึกคิดด้วยสัญญา ไม่ใช่เป็นการเจริญสติระลึกรู้อย่างแท้จริง ดังนั้น นักปฏิบัติจึงควรกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลัก และอาจกำหนดอารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏเองทางทวารทั้ง ๖ ได้ เช่นกัน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาภูติกถากล่าวว่า

อชฺชตฺตํ วา หิ วิปสฺสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา อชฺชตฺตสิทฺธิขิ ปน ลกฺขณโต สพฺพมุปี นามรูปํ อนวเสสโต ปริกฺกหิตเมว โหติ.^{๒๓}

การเจริญวิปัสสนาอาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอก แต่เมื่อการกำหนดรู้สำเร็จภายใน ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดโดยลักษณะ(ที่เป็นสภาวลักษณะและสามัญญ-ลักษณะ)โดยสิ้นเชิง^{๒๔}

รูปปนลกฺขณํ	มีการแปรผัน เป็นลักษณะ
วิกิรณรสํ	การกระจัดกระจาย เป็นกิจ
อพฺยากตปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีความเป็นอภัยาคตะ เป็นผล
วิญฺญาณปทฺภูจฺจํ	มีวิญญาณ เป็นเหตุใกล้ ^{๒๕}

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสขาคอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๘.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน สมพร ศรีวราทิพย์, ลักษณะาทิจตูกะ อภิธัมมัตถสังคหะ และศัพท์พารมี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๔.

๒. ลักษณะการปรากฏรูป – นาม

รูป – นาม ที่ปรากฏชัดเจนในขณะที่เห็น เช่น รูปตาที่ใสเรียกว่า จักขุปสาทรูป วรรณรูปที่บุคคลสามารถเห็นได้ เรียกว่า รูปารมณฺ์ จิตที่ทำหน้าที่เห็น เรียกว่าจักขุวิญญาณ และจิตในวิถีเดียวกัน แห่งจักขุวิญญาณ รวมถึงเจตสิกที่ประกอบกับจิต จะปรากฏขึ้นอย่าง ประจักษ์ในขณะที่บุคคลเห็นรูปารมณฺ์ ในบรรดารูปนามที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่เห็น รูปารมณฺ์จะปรากฏเฉพาะรูปใดรูปหนึ่งที่มีสภาวะลักษณะอย่างชัดเจน

การที่กล่าวว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันนั้น หมายถึงจิต ๓๘ ดวง คือ

ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจจนจิต ๒ ดวง สันตীরณจิต ๓ ดวง ไวกุฐัพพนจิต ๑ ดวง กามกุศลชวณะ ๘ ดวง อกุศลชวณะ ๑๒ ดวง และตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง จิตเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุทวาร ถ้าเป็นการนับด้วยวิธีแบบ อัคคหิตคณนัย คือนัยที่ไม่นับเอาสิ่งที่นับไปแล้ว เรียกว่า ไม่นับซ้ำก็จะได้จิต ๓๕ ดวง นี้คือ ตัวอย่างของการ ปรากฏรูปนามในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรสเป็นต้น ฟังทราบโดยทำนองเดียวกัน จิตต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นสามารถเปรียบเทียบได้ในขณะที่จักขุวิญญาณเกิดขึ้น^{๒๖}

ในขณะที่บุคคลได้ยินอยู่นั้น รูปนาม เช่น โสตปสาทรูป สัททรูป ที่เป็นอารมณ์ หรือ ที่เรียกว่าสัททารมณฺ์ โสตวิญญาณ คือ จิตที่ได้ยินและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับ โสตวิญญาณ ก็จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้ยินเสียง

รูปนามทั้งหลายเช่น ฆานปสาทรูป กันธารมณฺ์ ฆานวิญญาณที่จิตได้กลิ่น รวมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกัน ย่อมปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่บุคคลได้กลิ่น หรือดมกลิ่น

รูปนามทั้งหลายเช่น ชิวหาปสาทรูป รสอารมณฺ์ ชิวหาวิญญาณที่เป็นจิตที่ลิ้มรส รวมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับชิวหาวิญญาณนั้น จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลกินหรือลิ้มรสอาหาร

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), *วิปัสสนาธุณี*, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๑๖๑.

รูปนามทั้งหลายเช่น กายปสาทรูป โภจณูปการมณั ซึ่งได้แก่ ปฐวีรูปที่หยาบหรืออ่อนนุ่ม เตโชรูปที่เป็นอ่อนนุ่ม วาโยรูปที่เคลื่อนไหว และกายวิญญาณซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่สัมผัสรวมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับกายวิญญาณนั้น จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้สัมผัสทางกาย

ในขณะที่บุรุษและสตรีเกิดจิตสำคัญว่าตนเป็นชายหญิง อิตถิการูป ซึ่งเป็นรูปที่เชื่อให้เกิดความเป็นหญิง ปุมถารูปซึ่งเป็นรูปที่เชื่อให้เกิดความเป็นชาย ก็จะปรากฏชัดเจน ในขณะที่ตนเองรู้ตัวว่าเป็นชายหรือหญิง ส่วนในขณะที่บุคคลกลืนน้ำลาย หลังน้ำตา หรือน้ำมูกไหล อาโปธาตุซึ่งทำหน้าที่ไหลเอิบอาบ ก็ปรากฏชัดในขณะนั้น

ในขณะที่เกิดความตรึกนึกคิดหรือทำการกำหนดพิจารณาอยู่นั้น จิตที่ทำหน้าที่คิดหรือจิตที่ทำการกำหนดพร้อมทั้งหัวใจหรือหทัยวัตถุอันเป็นที่อาศัยของจิต ก็จะปรากฏชัดเจนในขณะนั้น คำว่าจิตที่คิดนั้น หมายถึง จิต ๒๐ ดวง ที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันซึ่งประกอบด้วยมโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง กามกุศลจิต ๘ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง รวม ๓๒ ดวงด้วยกัน สำหรับจิตที่ทำการกำหนดมี ๒๐ ดวง ซึ่งประกอบด้วย มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง มหากุศลชวณจิต ๘ ดวง ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง รวม ๒๐ ดวง^{๒๗}

ในคัมภีร์อัฐฐสาลินี(หน้า ๒๐๔) ท่านได้กล่าวว่า ภาเวนุโตปิ เตสเสว อณฺฺตเรน ภาเวติ. และในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีตอนที่อธิบายเจตสิกเรื่อง อปัมัญญาสัมปโยคณัย ในปริเฉท ๒ ก็ได้อธิบายไว้ว่า กทาจิ ปริจยพเล ฌาณวิปฺยุตฺตจิตฺเตหิปี สมฺมสนฺ. ในคัมภีร์อิตฺตฺตคกอรธกธา (หน้า ๑๕๖) ได้กล่าวไว้เช่นกันว่า ปคฺฉฺ สมถวิปฺสุสนาภาวนํ อณฺฺยุณฺฺนตฺส อณฺฺตรนฺฺตรา ฌาณวิปฺยุตฺตจิตฺเตนาปี มนฺสิกาโร ปวตฺตติ. อาศฺยข้อมความที่ได้ยกมาจากคัมภีร์เหล่านี้พึงทราบว่ ในบางครั้ง วิปัสสนาชวณจิตที่เป็นญาณวิปยุต ก็ยังสามารถเกิดขึ้นได้บ้าง นอกจากนี้ ตทาลัมพนจิตยังสามารถเกิดขึ้นได้หลังจากที่ตรุณวิปัสสนาชวณะเกิดขึ้น ดังที่ในข้อความพระบาลีจากคัมภีร์มหาปฎฐาน (๑/๑๓๓) ได้แสดงไว้ว่า อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปฺสุสนฺติ, กุสเล นิรุทฺเท วิปาโก ตทารมฺมณฺตา อุปฺปชฺชติ.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนาธุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๑๖๒-๑๖๓.

๔.๓ วิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

คัมภีร์เถรวาทท่านได้กล่าวถึงวิปัสสนาไว้ คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดีปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้นชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๘} ซึ่งมีความหมายดังต่อไปนี้ คือ

๑. ความหมาย สติปัฏฐาน

คำว่า สติปัฏฐาน แยกเป็น ๒ คือ สติ และ ปฏฐาน คำว่า สติ สำเร็จรูปจาก สร หีสาย+ ตี ปัจจัย สร ชาติ มีอรรถว่า เบียดเบียน คือ เบียดเบียนความประมาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปมาท สรติ หีสติติ สติ ความรู้สึกตัวที่เบียดเบียนความประมาท ชื่อว่า สติ (ลบ ร ที่สุดชาติ) หรือ มาจาก สร จินตาย + ตี สร ชาติ มีอรรถว่า ระลึก มีรูปวิเคราะห์ว่า สรติ จินตเตติ สติ อาการที่ระลึกได้ ชื่อว่า สติ^{๒๙}

สติปัฏฐาน แปลว่า อารมณ์เป็นที่เกี่ยวไปของสติหรืออารมณ์เป็นที่ตั้งของสติ อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ที่ตั้งอันเป็นศูนย์รวมแห่งสติ วิเคราะห์ว่า ปติภูจาทิ อสุมินติ ปฏฐาน สติยา ปฏฐาน สติปัฏฐาน สติยา ปฏฐาน สติปัฏฐาน (ปฏฐาน คือที่ตั้งอันเป็นศูนย์รวม สติปัฏฐาน คือที่ตั้งอันเป็นศูนย์รวมแห่งสติ)^{๓๐}

จากการศึกษารูปคำไวยากรณ์บาลี สติปัฏฐาน ตั้งรูปวิเคราะห์คำได้ ๓ ประการ คือ

^{๒๘} คุรยละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^{๒๙} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๗.

^{๓๐} คุรยละเอียดใน จำรูญ ธรรมดา, พระไตรปิฎกนิสสยะ(ฉบับพิเศษ), (กรุงเทพฯนคร : โรงพิมพ์ ประชาราชนิกไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓.

ก) ที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณ์ของสติ ๔ ประเภท คือ กองรูป เวทนา จิต และ สภาวธรรม ตามนัยนี้ ปฏฺฐาน แปลว่า “ที่ตั้ง” ลง ยุ ปัจจยในอริกณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปติฏฺฐาติ เอตฺถาติ ปฏฺฐานํ, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ (สติปฏฺฐาน คือ ที่ตั้งของสติ)

ข) สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ หมายถึง การล่องความยินดียินร้าย ตามนัยนี้ ปฏฺฐาน แปลว่า สภาวะที่พึงตั้งไว้ ลง ยุ ปัจจย ในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏฺฐเปตพฺพนฺติ ปฏฺฐานํ, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐาน คือ สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ

ค) สติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือ สติที่ตั้งไว้มั่น ตามนัยนี้ ปฏฺฐาน แปลว่า เข้าไปตั้งไว้ หรือ ตั้งไว้มั่น ลง ยุ ปัจจยในกัตตฺสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏฺฐาติติ ปฏฺฐานํ, สติเยว ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ สติปฏฺฐาน คือ สติที่เข้าไปตั้งไว้มั่น อุปสรรคคือ ป ตามนัยนี้ใช้ในความหมายว่า เข้าไป, แล่นไป หรือ ยิง, มั่นคง^{๓๓}

ดังนั้นแม้ตามรูปศัพท์ไวยากรณฺ์บาลี คำว่า สติปฏฺฐาน จะสามารถตั้งรูปวิเคราะห์ ความหมายได้ ๓ รูปแบบ แต่ในแนวทางการเจริญสติเพื่อให้เกิดปัญญา (การปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนา) สติปฏฺฐาน มีความหมายตามนัยที่ ๓ คือ สติที่เข้าไปตั้งไว้มั่น ดังที่พระธรรม เสนาบดีสาริบุตร ได้แสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า กาย เป็นอุปฏฺฐาน คือ เป็นสถานที่ เข้าไปตั้งมั่น ไม่ใช่ตัวสติ ส่วนสติเป็นได้ทั้ง อุปฏฺฐานและเป็นได้ทั้งตัวสติ นอกจากนั้นพระ อรรถกถาจารย์ยังได้อรรถาธิบายไว้ใน อรรถกถาสัมโมหวิโนทนี วิภังค์ อิกว่า อารมณ์ที่ ชื่อว่า ปฏฺฐาน เพราะเป็นที่ตั้งมั่นของสติ

๒. สติปฏฺฐานเป็นหลักวิปัสสนา

การปฏิบัติตามหลักธรรมเพื่อความสิ้นทุกข์ คือ การบรรลุมรรค ผล นิพพาน แม้ใน พระไตรปิฎกจะแสดงเรื่องเกี่ยวกับแนวทางการบรรลุมรรค ผล นิพพาน คือ ธรรมเป็นเครื่อง ให้ถึงวิมุตติ ๕ ประการเหล่านี้มีอยู่ในธรรมนั้น เมื่อภิกษุเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเพา กิเลส มีตนส่งไปแล้ว จิตที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นรอบย่อมถึงซึ่งความ

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปฏฺฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๒๔.

สิ้นรอบ หรือยอมบรรลुธรรมตามลำดับธรรมซึ่งความเกษมจากโยคะอันไม่มีอันยิ่งกว่าที่ตน ยังไม่ได้บรรลุตามลำดับธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติ ๕ ประการ คือ

ก) ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ พระพุทธเจ้าหรือ เพื่อนสหพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุรูปใดรูปหนึ่ง ย่อมแสดงธรรมแก่ภิกษุ เธอยอมเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรม ในธรรมนั้นตามที่พระพุทธเจ้าหรือ เพื่อนสหพรหมจารีแสดงธรรมแล้วอย่างไร

เมื่อเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรมปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอนั้น เมื่อปราโมทย์ ปิติย่อมเกิด เมื่อใจมีปิติ กายย่อมระงับ ผู้มีกายระงับแล้วย่อมเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่คือธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติ ซึ่งในธรรมนั้น เมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีคนส่งไปแล้ว จิตที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นรอบยอมถึงซึ่งความสิ้นรอบ^{๓๒} หรือยอมบรรลุธรรมตามลำดับธรรมซึ่งความเกษมจากโยคะอันไม่มีอันยิ่งกว่าที่ตนยังไม่ได้บรรลุ

ข) พระพุทธเจ้าหรือ เพื่อนสหพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุรูปใดรูปหนึ่ง ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แต่เธอแสดงธรรมตามที่ได้ฟังมา ได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนทั้งหลายเหล่านี้โดยพิสดาร เธอนั้นยอมเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรม ในธรรมนั้นตามที่แสดงแก่ชนเหล่านี้โดยพิสดารตามที่ได้ฟังมาแล้วเล่าเรียนมาแล้วอย่างไร

เมื่อเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรมปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอนั้น เมื่อปราโมทย์ ปิติย่อมเกิด เมื่อใจมีปิติ กายย่อมระงับ ผู้มีกายระงับแล้วย่อมเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่คือธรรมเป็นเครื่องให้ถึง วิมุตติ

ค) พระพุทธเจ้าหรือ เพื่อนสหพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุรูปใดรูปหนึ่ง ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุและไม่ได้แสดงธรรมแก่ชนทั้งหลายเหล่านี้โดยพิสดาร ตามที่ได้ฟังมา ได้ศึกษาเล่าเรียนมา แต่ทำการทอ้งบ่นสาธยายซึ่งโดยพิสดารตามที่ได้ฟังมาแล้วเล่าเรียน

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ปิยทัสสี ภิกษุ, วิมุตติธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๑), หน้า ๘.

มา เธอนั้นย่อมเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรม ในธรรมนั้นตามที่เธอแสดงแก่ชนเหล่าอื่นโดยพิสดารตามที่เธอได้ฟังมาแล้วเล่าเรียนมาแล้วอย่างไร^{๓๓}

เมื่อเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรม ปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอนั้น เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายย่อมระงับ ผู้มีกายระงับแล้วย่อมเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่คือธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติ

ง) พระพุทธเจ้าหรือ เพื่อนสหพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุรูปใดรูปหนึ่ง ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุและไม่ได้แสดงธรรมแก่ชนทั้งหลายเหล่าอื่นโดยพิสดาร ตามที่ได้ฟังมาได้ศึกษาเล่าเรียนมา และไม่ได้ทำการทอ้งบ่นสาธยายซึ่งโดยพิสดารตามที่เธอได้ฟังมาแล้วเล่าเรียนมา ทั้งที่เธอก็ไม่ได้ตรึกตามที่ด้วยใจตามเพ่ง^{๓๔}ด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่เธอฟังมาแล้วเรียนมา แต่ว่าสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งที่ถือดีแล้ว กระทำไว้ในใจดีแล้ว ทรงไว้ดีแล้วแทงตลอดด้วยปัญญา เธอย่อมเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรมในธรรมนั้นตามที่สมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งที่ถือด้วยดี กระทำไว้ในใจดี เข้าไปทรงไว้ดีแล้ว แทงตลอดด้วยปัญญา อย่างไร

เมื่อเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งอรรถ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรมปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอนั้น เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายย่อมระงับ ผู้มีกายระงับแล้วย่อมเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่คือธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติ

จ) ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องเข้าถึงวิมุตติ ๕ ประการเหล่านี้ ซึ่งในธรรมนั้น เมื่อภิกษุเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีคนส่งไปแล้วอยู่ จิตที่ยังไม่หลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นรอบย่อมถึงซึ่งความสิ้นรอบหรือย่อมบรรลุธรรมตามลำดับธรรมซึ่งความเกษมจากโยคะอันไม่มีอื่นยิ่งกว่าที่ตนยังไม่ได้บรรลุตามลำดับดังนี้แล^{๓๕}

แต่เมื่อศึกษาโดยละเอียดแล้ว พบว่า ไม่มีใครบรรลุธรรมโดยมิได้เจริญสติปัญญา ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ เป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต เมื่อจิตระลึกรู้สภาวะธรรมล้วน ๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับ สติ

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ปิยทัสสี ภิกขุ, วิมุตติธรรม, หน้า ๑๐.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

และสมาธิย่อมจะพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ปัญญาดังกล่าวเรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญา ที่เกิดจากการอบรม จัดเป็นปฏิเวธสัมมัตตธรรมในพระพุทธศาสนา^{๓๖} แม้ในคัมภีร์อรรถกถา ก็ปรากฏหลักฐานแสดงให้เห็นว่า ภาวนามยปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) ต้องเกิดจากการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานเท่านั้นว่า

ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตตสมฺเมสุ กณฺหิ ชมฺมํ อนามลิตฺวา ภาวนา นาม นตฺถิ,
ตสฺมา เตปิ อิมินาว มกฺเคน โสกปริเทเว สมตฺถิกนฺตาทิ เวทิตพฺพา.

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า ภาวนาที่ไม่เนื่องด้วย กาย เวทนา จิต หรือสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มี ดังนั้น ฟังทราบว่า แม่ท่านเหล่านั้น (อริยบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น) ได้ล่วงพ้นความ โสก และความรำพันคร่ำครวญด้วยทางสายนี้เอง”

จากหลักฐานดังกล่าวนี้ จึงสรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนา การปฏิบัติกรรมฐาน หรือ การปฏิบัติธรรม คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔^{๓๗} ดังนั้น สติปัฏฐาน จึงเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อความดับทุกข์ทั้งหมด พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลายใน ๔ อสงไขยกัปนี้และกัปอื่น ๆ ได้บรรลุความหมดจดจากกิเลสด้วยทางสายเดียว คือ สติปัฏฐาน

๓. สัมปยุตตธรรมของสติ

สัมปยุตตธรรม หมายถึง ธรรมที่เกิดร่วมกับ สติ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน พระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า จตุตฺตาริ สติปฏฺฐานา นโมตฺตริสฺส เป็น จตุตฺตาริ สติปฏฺฐานานิ ตามรูปคำไวยาकरणบาลี เพราะมีพระพุทธประสงค์สัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกับ สติ คือ

สัมมาสติเป็นองค์มรรคข้อที่ ๒ ในหมวดสมาธิหรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตร ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน วิปัสสนาญาณวิเสสกโต ภาวนามยญาณโคจรโร จ โย ปฏิเวธสทุทฺธโมติ วุจฺจติ, เนตติ. อภฺ. หน้า ๑๑.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

ก) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และ โทมนัสในโลกเสียได้

ข) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

ค) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกเสียได้

ง) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่ง ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิชธรรม ว่าดังนี้

สัมมาสติ เป็นไฉน? สติ คือ การคอยระลึกถึงอยู่เนืองๆ การหวนระลึก (กัถิ) สติ คือ ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เดือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม (กัถิ) สติ คือ สติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องใน มรรค นี้เรียกว่า สัมมาสติ

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือ หลักธรรมที่ เรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง หัวข้อทั้ง ๔ ของหลักธรรมหมวดนี้มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

- ก) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามรู้ทันกาย)
- ข) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามรู้ทันเวทนา)
- ค) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามรู้ทันจิต)
- ง) ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามรู้ทันธรรม)^{๓๔}

วิริยะสติ สมาธิและปัญญาเป็นองค์ประกอบที่สำคัญกล่าวคือ วิริยะ ทำให้ผู้ ปฏิบัติ จดจ่อในรูปนามปัจจุบันด้วยความเพียรทางกายและใจ

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร มหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๐๓-๘๐๔.

สติ เป็นเครื่องกำหนดรูปรูปนามอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง ตั้งแต่ต้นนอนจนหลับสนิท

สมาธิ ทำให้จิตแนบชิดตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม

ปัญญา ทำให้ยังเห็นลักษณะพิเศษของสภาวะธรรมแต่ละอย่างชัดเจนว่า มีเพียงรูปนามที่ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงามเป็นต้น^{๓๕}

การเจริญสติมีประโยชน์ทำให้จิตตั้งมั่นมีสมาธิ เพื่อการพัฒนาปัญญา อุปมาเหมือนน้ำใสที่ตะกอนนอนก้นย่อมเห็นสิ่งต่าง ๆ ในน้ำได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นระหว่างปฏิบัติธรรมนี้มีหลายขั้นตอนเริ่มตั้งแต่การรับรู้สภาวะธรรมเบาหนัก นั่นคือปัญญารูปแรก แล้วต่อไปปัญญานี้จะพัฒนามากขึ้นจนกระทั่งยังเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมเบาหนักได้ นั่นคือผู้ปฏิบัติได้สังขมเมล็ดพันธ์แห่งวิปัสสนาไว้ในกระแสจิต เพื่อบรรลุมรรคผล และนิพพานต่อไป สมดัง พุทธดำรัสว่า

สมาธิ ภิกขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกขเว ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ. ทิณฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ. รูปสุตฺต สมุทฺทยญฺจ อตฺตณฺคฺมณฺจ สณฺญาเย สมุทฺทยญฺจ อตฺตณฺคฺมณฺจ, สขฺขรณํ สมุทฺทยญฺจ อตฺตณฺคฺมณฺจ, วิญฺญาณสุตฺต สมุทฺทยญฺจ อตฺตณฺคฺมณฺจ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริงเธอย่อมรู้แจ้งอะไรตามความเป็นจริง เธอย่อมรู้แจ้งความเกิดขึ้นและดับไปของรูป ความเกิดขึ้นและดับไปของเวทนา ความเกิดขึ้นและดับไปของสัญญา ความเกิดขึ้นและดับไปของสังขาร ความเกิดขึ้นและดับไปของวิญญาณ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญานี้ แท้จริงแล้วก็คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นั่นเองกล่าวคือ วิริยะ ได้แก่ สัมมาวายามะ สติได้แก่ สัมมาสติ สมาธิได้แก่ สัมมาสมาธิ จัดเป็น สมาธิขั้นต้น ปัญญาได้แก่ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ จัดเป็นปัญญารูปแรก ส่วนมรรค อีก ๓ ประการ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเป็นศีลขั้นต้น ผู้ปฏิบัติธรรมจำต้องรักษาให้บริสุทธิ์ก่อนเริ่มปฏิบัติธรรม^{๓๖} สัมมาวาจาเป็นต้นเป็นอริยมรรคที่เกิดขึ้นก่อนเพราะผู้ปฏิบัติธรรมได้สมาทานศีลก่อนการ

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสุมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติทา, หน้า ๖๗.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

ปฏิบัติ เพื่อให้ความประพฤติ ทางกายและวาจาบริสุทธิ์ ส่วนอริยมรรคอีก ๕ อย่างเป็นสิ่งที ผู้ปฏิบัติธรรมสั่งสมอบรมในเวลาเจริญวิปัสสนา เมื่อเป็นดังนี้เขาได้ชื่อว่า เจริญอริยมรรคมี องค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น ในขณะที่ปฏิบัติธรรม โดยเหตุดังกล่าวมานี้

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าการเจริญสติปัฏฐาน ก็คือการเจริญ สิต สมภาสิ ปัญญาหรือ เจริญมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมรรคมาปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง) เมื่อผู้ปฏิบัติ ธรรมดำเนินไปตามทางสายกลางนี้ เช่นนี้แล้วตั้งสติระลึกรู้สภาวะธรรม (รูป-นาม) ปัจจุบัน ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ก็จะรู้เห็นทุกสิ่งตามความเป็นจริง เกิดญาณปัญญาที่รู้แจ้งพระ นิพพาน ดังพุทธดำรัสทรงตรัสไว้ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรว่า มชฺฌิมา ปฏิปทา จกฺขุกรณี ญาณกรณี (ทางสายกลางอันทำให้เกิดจักษุ ทำให้เกิดปัญญา)^{๔๐}

๔. เจริญสติปัฏฐาน เป็นการเจริญสัมโพชฌงค์

โพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ เป็นธรรมเกื้อหนุนแก่มรรค ทำให้รู้ แจ้งอริยสัจ ๔ จัดว่าเป็นแนวปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพื่อความดับทุกข์ มี ๓๗ ประการ คือ สติปัฏ ฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

บรรดาโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้น สติปัฏฐาน ๔ เป็นธรรมหลักในการ เจริญวิปัสสนา เพราะเมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในกองรูป เวทนา จิต และ สภาวะธรรม โดย กำหนดรู้อารมณ์ที่เห็น ได้ยิน สัมผัส และจิตที่กำหนดรู้ในปัจจุบันขณะ ก็ชื่อว่าเจริญ สัมมัปปธาน ๔ กล่าว คือ ไม่เปิดโอกาสให้อกุศลเกิดขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นการกำจัดอกุศลที่ เกิดขึ้นแล้วให้หมดไปอีกด้วย และในขณะเดียวกันยังก่อให้เกิดวิปัสสนากุศล ซึ่งยังไม่เกิดให้ เกิดขึ้น พร้อมทั้งยังเป็นการพัฒนาวิปัสสนากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญไปพลุลย์ถึง ระดับมรรคกุศล จึงกล่าวได้ว่า ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนากำหนดรู้สภาวะธรรม นั้น ก็เท่ากับกำลังเจริญสัมมาวายามะหรือสัมมัปปธาน ๔ ซึ่งได้แก่^{๔๑}

- ก) พยายามป้องกันไม่ให้อกุศลเกิดขึ้น
- ข) พยายามขจัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ, หน้า ๖๕.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔.

- ค) พยายามทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
 ง) พยายามทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและพัฒนาให้บริบูรณ์

เมื่อเจริญสัมมัตตปธาน ๔ ชื่อว่า เจริญอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เมื่อเจริญอิทธิบาท ๔ ชื่อว่า เจริญอินทรีย์ ๕ คือ สัทชินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์ เมื่อเจริญอินทรีย์ ๕ ชื่อว่าเจริญพละ ๕ คือ สัทธาพละ วิริยะพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ เมื่อเจริญพละ ๕ ชื่อว่าเจริญโพชฌงค์ ๗ คือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา เมื่อเจริญโพชฌงค์ ๗ ชื่อว่าเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จึงกล่าวได้ว่า ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติปัฏฐาน ๔ เท่ากับ เจริญโพธิปักขิยธรรมไปพร้อมกัน ดังในคัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า

เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ สัมมัตตปธาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเขายังเจริญสัมมัตตปธาน ๔ อยู่ อิทธิบาท ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอิทธิบาท ๔ อยู่ อินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอินทรีย์ ๕ อยู่ พละ ๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญพละ ๕ อยู่ โพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญโพชฌงค์ ๗ อยู่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา ตามว่าเพราะเหตุใด ตอบว่า เพราะโพธิปักขิยธรรม ทั้งปวงที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้มีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยลักษณะนำหมู่สัตว์ออกจากสังสารวัฏ ธรรมเหล่านั้นย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เพราะมีลักษณะเหมือนกัน^{๔๗}

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ย่อมประชุมพร้อมกันเสมอ เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ต้องบำเพ็ญไปพร้อมๆกันอย่างนี้ ต่างแต่ว่าในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่นั้นเป็นเพียงบรรพภาค มรรค(มรรคอันมีส่วนในเบื้องต้น)จึงยังไม่เป็นธรรมสมังคี ต่อเมื่อถึง สัจจานุโลมิกญาณ (อนุโลมญาณ) ถึงอริยมรรค (มรรคญาณ คือ ญาณ ๑๔) จึงจะเป็นธรรมสมังคีแท้ โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ จึงจะเกิดขึ้นพร้อมกันอย่างบริบูรณ์ ในคัมภีร์ฎีกา ธรรมจก กัปปวัตตนสูตร หน้า ๗๒ กล่าวว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้จัดเป็นคุมแห่งพระธรรมจักร ดังมีข้อความว่า

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติทา, หน้า ๖๕.

และพระโพธิปักขิยธรรมทั้งปวง คือ พระสติปัญญา ๔ ทั้ง ๓๗ ประการนี้จัดเป็นคุมแห่งพระธรรมจักรนั้น เพราะเหตุว่าเป็นที่ประชุมแห่งพระปฏิจสมุปบาทธรรมมอวิชา และสังขารเป็นต้นเป็นเดิม แท้จริงพระโยคาวจรเจริญพระสติปัญญาและพระสัมมปปธานพระอิทธิบาทนั้นก็ดีเจริญพระอินทรีย์ พละ โภชณังค์และอัญญังคิกมรรคก็ดี จะได้ปราศจากพิจารณาสังขารและวิญญาณ ปราศจากพิจารณานามรูปและสพายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหาอุปาทานนั้นหามีได้ แต่ล้วนพิจารณาสังขารเป็นอารมณ์ พิจารณานามรูปเป็นอารมณ์ พิจารณาสพายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นอารมณ์สืบด้วยกันเหตุนี้ พระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ มีพระสติปัญญาเป็นอาทินี้ จึงจัดเป็นคุมเป็นที่ประชุมแห่งก้าอังกถาว คือ ปฏิจสมุปบาทธรรมทั้งปวง นักปราชญ์สันนิษฐานเถิดว่า พระธรรมเทศนาอันพระศาสดาจารย์ตรัสเทศนานั้นมีพระโพธิปักขิยธรรมเป็นคุม มีพระปฏิจสมุปบาทเป็นก้า มีพระจตุราริยสังข์เป็นกงตรัสเทศนานั้นมีอ้อตตะไหวถึงกัน สำแดงแต่คุมก็ไหวถึงตลอดก้าตลอดกง สำแดงแต่ก้าก็ไหวตลอดก้าตลอดคุม สำแดงแต่ก้าก็มีนัยอันไหวตลอดคุมตลอดกง^{๔๔}

๕. สติปัญญา ๔ ประเภท

การเจริญสติปัญญานี้ เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมาก และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมถะและวิปัสสนาในตัว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมถะจนได้ฌาน อย่างที่จะกล่าวถึงในเรื่องสัมมาสมาธิอันเป็นองค์มรรคข้อที่ ๘ ก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัญญาไปจนถึงที่สุดก็ได้หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นมาประกอบเจริญแต่วิปัสสนาฝ่ายเดียวตามแนวสติปัญญานี้ ไปจนถึงที่สุดก็ได้ วิปัสสนาเป็นหลักปฏิบัติสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ได้ยินได้ฟังกันมาก พร้อมกับที่มีความเข้าใจไขว่เขวอยู่มากเช่นเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ควรทำความเข้าใจตามสมควร จากการศึกษาคร่าวๆ ในเรื่องสติปัญญาต่อไปนี้ จะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความหมายของวิปัสสนาดีขึ้น ทั้งในแง่สาระสำคัญ^{๔๕} ขอบเขตความกว้างขวางและความยืดหยุ่นในการปฏิบัติ ตลอดจนโอกาสที่จะฝึกฝนปฏิบัติ โดยสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป ว่าเป็นไปได้และมีประโยชน์

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติทา, ๖๖.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๐๐.

เพียงใด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ไม่ได้มุ่งอธิบายเรื่องวิปัสสนาโดยตรง คงมุ่งเพียงให้เข้าใจวิปัสสนาเท่าที่มองเห็นได้จากสาระสำคัญของสติปัฏฐานเท่านั้น

ก) กายานุปัสสนา การพิจารณากาย หรือตามคู้รู้ทันกาย

๑) อานาปานสติ คือ ไปในที่สงบ นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่าง ๆ

๒) กำหนดคิริยาบถ คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไร ๆ ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้น ๆ

๓) สัมผัสปัญญะ คือ มีสัมผัสปัญญะในการกระทำและความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดินการเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับการพูด การนั่ง เป็นต้น

๔) ปฏิภูมมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่าง ๆ มากมายมารวม ๆ อยู่ด้วยกัน

๕) ธาตุมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ

๖) นวสีวติกา คือ มองเห็นศพที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ กันโดยระยะเวลา ๙ ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูกผุแล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตน ว่าก็จะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

ข) เวทนานุปัสสนา การตามคู้รู้ทันเวทนา คือเมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดีทุกข์ก็ดีเฉยๆ ก็ดีทั้งที่เป็นชนิดสามิส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ

ค) จิตตานุปัสสนา การตามคู้รู้ทันจิต คือจิตของตนในขณะนั้นๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้นยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ

ง) ธัมมานุปัสสนา การตามคู้รู้ทันธรรม คือ

๑) นิ वर्ณ คือ รู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า นิ वर्ณ ๕ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

๒) ชันฐ คือ กำหนดรู้ว่าชันฐ ๕ แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร^{๔๖}

๓) อายตนะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอกแต่ละอย่าง ๆ รู้ชัดในสังขารที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะนั้นๆ รู้ชัดว่าสังขารที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร

๔) โพชฌงค์ คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า โพชฌงค์ ๗ แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นได้อย่างไรที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

๕) อริยสัจ คือ รู้ชัดอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ๆ ตามความเป็นจริง ว่าคืออะไร เป็นอย่างไรในตอนท้ายของทุกข้อที่กล่าวนี้มีข้อความอย่างเดียวกันว่าภิกษุพิจารณาเห็นภายในกายภายใน(=ของตนเอง) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในกายภายนอก (=ของคนอื่น) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในกาย ทั้งภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมสิ้นไปในกายอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปนอกร่างกายอยู่บ้าง ก็แล มีสติปรากฏชัดว่า “กายมีอยู่” เพียงเพื่อเป็นความรู้และเพื่อสำหรับระลึกเท่านั้น แลเธอเป็นอยู่อย่างไม่อิงอาศัย และไม่ยึดมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก

จากใจความย่อของสติปัญญาที่แสดงไว้แล้วนั้น จะเห็นว่า สติปัญญา (รวมทั้งวิปัสสนาด้วย) ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่า จะต้องปลีกตัวหลบลิไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคมหรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้ท่านผู้รู้จึงสนับสนุนให้นำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันทั่วไป

จากข้อความในคำแสดงสติปัญญาแต่ละข้อข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในเวลาปฏิบัตินั้น ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่นๆ ควบอยู่ด้วยธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ก็คือสมาธิซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อนๆพอใช้สำหรับการนี้ ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วย ได้แก่

ก) อาตภาพี= มีความเพียร (ได้แก่องค์มรรคข้อ ๖ คือสัมมาวายามะ ซึ่งหมายถึงเพียรระวังป้องกันและละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี)

ข) สัมปะชาโน = มีสัมปชัญญะ (คือตัวปัญญา ได้แก่สัมมาทิฐิ)^{๔๗}

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๑๑.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑๒.

ค) สติมา = มีสติ (หมายถึงสติที่กำลังพูดถึงนี่คือสัมมาสติ)

ข้อนำสังเกตคือ สัมปชาโน ซึ่งแปลว่ามีสัมปชัญญะ สัมปชัญญะนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นธรรมที่มักปรากฏควบคู่กับสติ สัมปชัญญะก็คือปัญญา ดังนั้น การฝึกฝนในเรื่องสตินี้จึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นเอง สัมปชัญญะ หรือ ปัญญา ก็คือ ความรู้ความเข้าใจตระหนักชัดต่อสิ่งที่สติกำหนดไว้นั้น หรือต่อการกระทำในกรณีนั้นว่า มีความมุ่งหมายอย่างไร สิ่ง ที่ทำนั้น เป็นอย่างไร ปฏิบัติต่อ มันอย่างไร และไม่เกิด ความหลงหรือความเข้าใจผิดใดๆ ขึ้นมาในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อไปที่ว่า “กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกละเสียได้” แสดงถึงท่าทีที่เป็นผลจากการมีสติสัมปชัญญะว่าเป็นกลาง เป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสผูกพัน ทั้งในแง่จิตใจอยากได้และขัดเคืองเสียใจในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อท้ายเหมือนๆ กันของทุกข้อที่ว่า “มองเห็นความเกิดความเสื่อมสิ้นไป” นั้น แสดงถึงการพิจารณาเข้าใจตามหลักไตรลักษณ์ จากนั้น จึงมีทัศนคติที่เป็นผลเกิดขึ้น คือ การมองและรู้สึกต่อสิ่งเหล่านั้น ตามภาวะของมันเอง เช่นที่ว่า “กายมีอยู่” เป็นต้น ก็หมายถึงรับรู้ความจริงของสิ่งนั้นตามที่เป็นอย่างนั้นของมันเอง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติและยึดมั่นต่างๆ เข้าไปสวมใส่ให้มัน ว่าเป็นคน เป็นตัวตน เป็นเขา เป็นเรา หรือกายของเรา เป็นต้น ทำที่อย่างนี้ก็คือท่าทีแห่งความเป็นอิสระ ไม่อิงอาศัย คือไม่ขึ้นต่อสิ่งนั้นสิ่งนี้ที่เป็นปัจจัยภายนอก และไม่ยึดมั่นสิ่งต่างๆ ในโลกด้วยตัณหาอุปาทาน

เพื่อให้มองเห็นเนื้อหาความชัดเจนยิ่งขึ้น ขอยกบาลีที่สำคัญมาแปลและแสดงความหมายไว้โดยย่อดังนี้

กาเย กายานุปสฺสุตี แปลว่า พิจารณาเห็นกายในกาย คือมองเห็นในกายว่าเป็นกายมองเห็นกายตามสภาวะซึ่งเป็นที่ประชุมหรือประกอบกันเข้าแห่งส่วนประกอบ คืออวัยวะน้อยใหญ่ต่างๆ ไม่ใช่มองเห็นกายเป็นเขาเป็นเราเป็นนายนั้นนางนี้ เป็นของฉัน ของคนนั้นคนนี้ หรือเห็นชาวนั้นหญิงนี้ ในผมในขน ในหน้าตา เป็นต้น หมายความว่าเห็นตรงตามความเป็นจริง ตรงตามสภาวะ ให้สิ่งที่ดูตรงกันกับสิ่งที่เห็น คือ ดูกายก็เห็นกาย ไม่ใช่ดูกายไปพล่ไปเห็นนาย ก. บ้าง ดูกาย ไปพล่ไปเห็นคนชั่งบ้าง ดูกายไปพล่ไปเห็นเป็นคนชอบอยากชม

บ้าง เป็นต้น เข้าคิดคำของโบราณจารย์ว่า “สิ่งที่ถูกมองไม่เห็น ไพล่ไปเห็นสิ่งที่ไม่ได้ดู เมื่อไม่เห็น ก็หลงติดกับ เมื่อติดอยู่ก็พันไปไม่ได้”

อาตมาปี สมุทฺชาโน สติมา. แปลว่า มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ได้แก่มี สัมมวายามะ สัมมา^{๔๔} ภาวนาและสัมมาสมาธิ ซึ่งเป็นองค์มรรคประจำ ๗ ข้อ ที่ต้องใช้ควบไป ด้วยกันเสมอในการเจริญองค์มรรคทั้งหลายทุกข้อ ความเพียรคอยหนุนเร้าจิต ไม่ให้ย่อท้อ หดหู่ไม่ให้ร้อล้าหรือถอยหลัง จึงไม่เปิดช่องให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น แต่เป็นแรงเร่งให้จิตเดิน รุดหน้าไป หนุนให้อกุศลธรรมต่างๆเจริญยิ่งขึ้น สัมปชัญญะ คือ ตัวปัญญาที่พิจารณาและรู้เท่าทันอารมณ์ที่สติกำหนดทำให้ไม่หลงไหลไปได้ และเข้าใจถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริง สติ คือ ตัวกำหนดจับอารมณ์ไว้ ทำให้ตามทันทุกขณะไม่ลืมนั่นสับสน

วิเนยฺย โลกเ อภิขมาโทมนสฺส. แปลว่า กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกเสียได้ หมายความว่า เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ จิตใจก็จะปลอดโปร่งเบิกบาน ไม่มีทั้งความติดใจอยากได้ และความขัดใจเสียใจ เข้ามาครอบงำรบกวน

อตุถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภุจฺจิตา โหติ ยาวเทว ญาณเมตฺตตาย ปฏิสฺสติมตฺตตาย. แปลว่า เธอมีสติปรากฏชัดว่า “กายมีอยู่” เพียงเพื่อเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึกเท่านั้น คือ มีสติกำหนดชัดเจนตรงความจริงว่า มีแต่กาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล หญิงชาย ตัวตน ของตน ของเขา ของใคร เป็นต้น ทั้งนี้เพียรเพื่อเป็นความรู้และสำหรับใช้ระลึก คือ เพื่อเจริญ สติสัมปชัญญะ หรือเพื่อให้สติปัญญาเจริญเพิ่มพูน มิใช่เพื่อจะคิดฟุ้งเพื่อละเมอฝัน ประุ่งแต่ง ฟ้ามเฟือไป แม้ในเวทนา จิต และธรรม ก็พึงเข้าใจอย่างเดียวกันนี้

อนิสฺสิตโต จ วิหฺรติ. แปลว่า และเธอเป็นอยู่ไม่อิงอาศัย คือ มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ไม่เอาใจไปฝากไว้กับสิ่งนั้นสิ่งนี้ บุคคลนั้นบุคคลนี้เป็นต้น ว่าตามหลัก คือ ไม่ต้องเอาตัณหาและทิฏฐิเป็นที่อิงอาศัย หรือไม่ต้องขึ้นต่อตัณหาและทิฏฐินั้น เช่น เมื่อรับรู้ ประสบการณ์ต่าง ๆ ก็รับรู้โดยตรงตามที่สิ่งนั้นๆเป็นอยู่ ไม่ต้องอาศัยตัณหาและทิฏฐิมาช่วย วาดภาพระบายสีเสริมแต่งและกล่อมให้เคลิ้มไปต่าง ๆ โดยฝากความคิดนึกจินตนาการและ สุขทุกข์ไว้กับตัณหาและทิฏฐินั้น เป็นต้น

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทฺธธรรม, หน้า ๘๑๑.

น จ กิณฺจ โลก อุปาทิตฺติ. แปลว่า อีกสิ่งไม่ถึม่นอะไรๆในโลก คือ ไม่ยึดติด ถึม่นสิ่งใดๆไม่ว่าจะเป็นรูป หรือเวทนา หรือสัญญา หรือ สังขาร หรือวิญญาน ว่าเป็นอัตตา หรืออัตตานิยา เช่นว่าเป็นตัวตน เป็นของตน เป็นต้น

อชฺมตฺตํ วา...พหิทฺธา วา... แปลว่า ภายในบ้าง ภายนอกบ้าง ข้อความนี้ อาจารย์หลายท่านอธิบายกันไปต่างๆ แต่มติของอรรถกถาทั้งหลายลงกันว่า ภายใน หมายถึง ของตน ภายนอก หมายถึง ของผู้อื่น และมตินี้สอดคล้องกับบาลีแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งขยายความไว้ชัดเจน เช่นว่า “ภิกษุตามเห็นจิตในจิต ภายนอก อยู่อย่างไร? ในข้อนี้ ภิกษุเมื่อจิตของผู้นั้นมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตของผู้นั้นมีราคะ ฯลฯ” บางท่านอาจสงสัยว่า ควรหรือที่จะเที่ยวสอดแทรกตามสืบดูความเป็นไปในกายใจของคนอื่น และจะรู้ตามเป็นจริงได้อย่างไร เรื่องนี้ขอให้เข้าใจเพียงง่ายๆว่า ท่านมุ่งให้เราใช้สติกับสิ่งทั้งหลายทุกอย่างที่เราไปเกี่ยวข้อง และกำหนดรู้เพียงแค่ว่ามันเป็น เป็นการแน่นอนว่าในชีวิตประจำวัน เราจะต้องเกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ เมื่อเราเกี่ยวข้องกับเขา ก็พึงเกี่ยวข้องโดยมีสติ รู้เขาตามที่เขาเป็นและตามที่ประจักษ์แก่เราเท่านั้น คือ รู้ตรงไปมาแต่ที่รู้เห็นเกี่ยวข้องแค่นั้นก็เท่านั้น (ถ้ามีญาณหยั่งรู้จิตใจของเขา ก็รู้ตรงไปตรงมาเท่าที่ญาณนั้นรู้ ถ้าไม่มีญาณ ก็ไม่ต้องไปสอดรู้) จะได้ไม่คิดปรุงแต่ง วุ่นวายไปเกี่ยวกับคนอื่น ทำให้เกิดราคะบ้าง โทสะบ้าง เป็นต้น ถ้าไม่รู้หรือไม่ได้เกี่ยวข้องก็แล้วไป มิได้หมายความว่า จะให้คอยสืบสอดตามดูพฤติกรรมทางกายใจของผู้อื่นแต่ประการใด

ดังนั้นสรุปได้อีกแนวหนึ่งว่า การเจริญสติปัฏฐาน คือ การเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะซึ่งทำให้ภาพตัวตนที่จิตอวิชชาปั้นแต่งไม่มีช่องที่จะแทรกตัวเข้ามาในความคิดแล้วก่อปัญหาขึ้นได้เลย^{๔๕} จะเห็นได้ว่าข้อความตอนท้ายของ อนังคนสูตร สอดคล้องกับการปฏิบัติตามที่คณกโมคคัลลานพราหมณ์ทูลขอแนวการปฏิบัติจากพระพุทธเจ้าและพราหมณ์นั้นเข้าถึงไตรสรณคมณ์ ส่วนเรื่องสติสัมปชัญญะใน ทสฺสตรสูตร ทำให้ภิกษุผู้หลงผิดไปในอนังคนสูตรได้หลักการปฏิบัติตนตามที่กล่าวมาในตอนท้ายของพระสูตร

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๑๔.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏใน อนังคนสูตร มีวัตถุประสงค์ คือ เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในอนังคนสูตร และเพื่อศึกษาวิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามที่ปรากฏในอนังคนสูตร โดยการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมของอนังคนสูตร ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการเรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหา บรรยายเชิงพรรณนา

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑. เนื้อหาหลักธรรมในอนังคนสูตร

อนังคนสูตร เป็นพระสูตรที่มีลักษณะการสนทนาธรรมระหว่างพระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ มีพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์อยู่ในที่ประชุมด้วย พระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชมาสยะ มีเนื้อหาที่กล่าวถึงกิเลสเพียงดั่งเนิน คำว่า กิเลสเพียงดั่งเนิน หมายถึง อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศล เมื่อศึกษารูปศัพท์ความหมาย คำว่า อิจฉาวจร คือ ความประพฤติด้วยอำนาจความปรารถนาที่เป็น ราคะ โทสะ โมหะ โดยในพระสูตรใช้คำว่า ความโกรธ และความไม่แช่มชื่น พระสารีบุตรได้แสดงอุทเทสในโลกว่า มีบุคคลอยู่ ๔ กลุ่ม คือ

- ก) บุคคลผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่ามีกิเลสเพียงดั่งเนิน
- ข) บุคคลผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนิน และรู้ตัวว่า มีกิเลสเพียงดั่งเนิน
- ค) บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่าไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน
- ง) บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน และรู้ตัวว่า ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน

พระสารีบุตรแสดงเปรียบเทียบว่า บุคคลประเภทที่ ๑ และ ๓ เป็นบุคคลผู้ต่ำทราม ส่วนบุคคลที่ ๒ และ ๔ เป็นคนประเสริฐ เหตุที่จัดบุคคลเป็น ๔ ประเภทนี้ ท่านพระสารีบุตรให้เหตุผลไว้ว่า

๑) บุคคลประเภทที่ ๑ ชื่อว่าเป็นคนต่ำทราม เพราะความไม่รู้ตัวนั้น จะทำให้ไม่มีฉันทะ ไม่พยายามที่จะละกิเลสเหล่านั้น จึงเป็นบุคคลผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินต่อไป และเป็นคนมีจิตเศร้าหมองตายไป เหมือนภาชนะสำริดเป็นฝุ่นสนิมจับเกรอะกรัง

๒) บุคคลประเภทที่ ๒ ชื่อว่าเป็นคนประเสริฐ เพราะความรู้ตัว จะทำให้เป็นผู้มีฉันทะ พยายามที่จะละกิเลสเหล่านั้นให้หมดไป และมีจิตผ่องใส ไม่เศร้าหมองตายไป

๓) บุคคลประเภทที่ ๓ ชื่อว่าเป็นคนต่ำทราม เพราะความไม่รู้ตัวนั้น จะทำให้มนสิการเฉพาะสุกนิมิต เป็นเหตุให้กิเลสเพียงดั่งเนินกลับขึ้นมาได้อีก จิตใจเศร้าหมองตายไป

๔) บุคคลประเภทที่ ๔ ชื่อว่าเป็นคนประเสริฐ เพราะความรู้ตัวนั้น จะทำให้มนสิการเฉพาะอสุกนิมิต เป็นเหตุให้กิเลสเพียงดั่งเนิน ไม่กลับขึ้นมาอีก

จากการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในอนั่งกณสูตร พบว่า กิเลสเพียงดั่งเนิน เป็นชื่อของอิจฉาจรที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งหมายถึง ความประพฤตินตามความปรารถนาชั่ว เช่น ภิกษุในศาสนาเมื่อต้องอาบัติแล้ว จงใจปกปิดอาบัติของตน มิให้ผู้อื่นรู้ เมื่อมีผู้อื่นรู้ ก็จะเกิดความโกรธ และความไม่แค้นช่น ความโกรธ ความไม่แค้นช่นนี้เองเรียกว่า กิเลสเพียงดั่งเนิน หากภิกษุใด ยังละไม่ได้ ก็จะไม่ได้รับการสักการะ เคารพ นับถือ บูชา จากเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย

๒. หลักปฏิบัติธรรมในอนั่งกณสูตร

หลักปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในอนั่งกณสูตร ปรากฏในข้อความตอนท้ายพระสูตร คือ หลักปฏิบัติเริ่มตั้งแต่ การออกบวชด้วยศรัทธา มั่นคงในปาฏิโมกขสังวรศีล คือ ศีลที่เป็นข้อปฏิบัติที่อยู่ในพระปาฏิโมกข์ อินทริยสังวรศีล คือ ความสำรวมระวัง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โภชนมัตตัญญุตตา คือ รู้จักประมาณในการบริโภค ชาติริยานุโยค การประกอบความเพียร และ สติสัมปชัญญะ คือ ความหมั่นเฝ้าระวัง อิริยาบถด้วยความมี

สติสัมปชัญญะ หลักปฏิบัติธรรมในตอนท้ายของพระสูตรมีความสอดคล้องกับพระพุทธรวณะที่ตรัสไว้ในหลาย ๆ พระสูตร เช่น ลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุ มรรคผลนิพพาน ดังที่ตรัสแก่ คณกโมคคัลลานพราหมณ์ ในคณกโมคคัลลานสูตร

๓. หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

จากการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในอนึ่งคณสูตร พบว่า มีหลักธรรมที่สำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ สติสัมปชัญญะ จากการตรวจสอบเนื้อหาตามลำดับพระสูตร พบว่า หลักสติสัมปชัญญะ ที่พระสารีบุตรเสนอแก่พระโมคคัลลานะ ในอนึ่งคณสูตรนั้น มีคำขยายอธิบาย สติสัมปชัญญะที่ถูกต้องสอดคล้องกับพระพุทธรวณะในคณกโมคคัลลานสูตร คือ หลักอิริยาถบัพพะ สัมปชัญญะปัพพะ ในสติปัฏฐาน ๔ คือ ภิกษุ นั้น ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป ถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การรู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตรและจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

ในการศึกษาครั้งนี้ พบว่า การเจริญสติปัฏฐาน คือ สติที่ตั้งมั่นใน ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นกาย เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นเวทนา จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นจิต และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จัดเป็นภาวนามยปัญญา เพื่อทำความเข้าใจความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งหลาย การเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ นอกจากจะเรียกชื่อว่าเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแล้ว ยังเรียกได้อีกว่า เป็น สัมมาสติ คือ สติที่ตั้งมั่นไว้ชอบ ดังพระพุทธรวณะที่ตรัสเกี่ยวกับสัมมาสติ คือ สติที่ตั้งมั่นไว้ชอบใน ๔ ฐาน คือ กาย เวทนา จิต และ ธรรม จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การปฏิบัติ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อพัฒนาเป็นสัมมาสติ จัดเป็นการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ได้อีกด้วย

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๑. ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษามุ่งประเด็นศึกษาเฉพาะข้อความที่ปรากฏใน อนังคนสูตร เท่านั้น ซึ่งเป็นเนื้อหาที่กล่าวถึง กิเลสเพียงดั่งเนิน คือ ความประพฤติด้วยอำนาจความปรารถนา คือ รากะ โทสะ โมหะ กิเลสเพียงดั่งเนินดังกล่าวนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระภิกษุที่ต้องอาบัติแล้วจงใจปกปิดอาบัติ ดังนั้น ผู้จะนำข้อมูลไปใช้ในการศึกษาหรืออ้างอิง ควรจะศึกษา รากะ โทสะ โมหะ และการต้องอาบัติของพระภิกษุเพิ่มเติมด้วย

ในเรื่องหลักธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาเริ่มตั้งแต่ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล โภชนมัตตัญญูตา ชาคரியานุโยค และสติสัมปชัญญะ ผู้ศึกษาได้อธิบายเชื่อมโยงบทกถาของพระสารีบุตรที่กล่าวไว้เพียงย่อ ๆ นี้ กับพระพุทธรวณะที่ปรากฏในคณกโมคคัลลานสูตร ดังนั้น ผู้จะนำข้อมูลไปใช้อ้างอิงควรศึกษาเนื้อหาเหล่านี้ เพิ่มเติมในคณกโมคคัลลานสูตร และพระสูตรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๒. ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

เพื่อให้ข้อมูลในการศึกษาเรื่องนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ผู้ศึกษาควรเริ่มศึกษาในรายละเอียดของหลักธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏในอนังคนสูตร คือ

- ก) การศึกษาวิเคราะห์จุฬศีล มัชฌิม และมหาศีล ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ข) การศึกษาวิเคราะห์จุฬศีล ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ค) การศึกษาวิเคราะห์ลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

_____ .พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาและอรรถกถา แปล. ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม. กรุงเทพมหานคร : บริษัทคัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๑๗.

จัญญุ ธรรมดา. พระไตรปิฎกนิสสัย(ฉบับพิเศษ). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระคันธสาราภิงศ์. แปล อภิธานมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๖.

พระธรรมบาลเถระ. เนติอรรถกถา. แปลโดย พระคันธสาราภิงศ์. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์ พระคาถาธรรมบท เล่ม ๒. : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ จำกัด ๒๕๔๖.

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ แปล และเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด,
๒๕๔๘.

_____ .**พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ชำระเพิ่มเติมช่วงที่ ๑.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ .**พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
บริษัทสหนิการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

_____ .**ไตรลักษณ์.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ พระพุทธศาสนาของธรรมสภา,
๒๕๕๔.

_____ .**พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทจุดทอง
จำกัด, ๒๕๔๕.

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). **ภาวนาทีปนี.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์
ดอกหญ้า, ๒๕๓๗.

พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุตฺตโม). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทประยูร-
วงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร.** แปลโดย พระคันธสาราภิงศ์.
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒.

_____ .**มหาสติปัฏฐานสูตร เส้นทางสู่พระนิพพาน.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้าง
หุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

_____ .**วิปัสสนาญลุ่ม ๑. นครปฐม :** โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์
จำกัด, ๒๕๕๐.

_____ .**วิปัสสนาญลุ่ม ๒. นครปฐม :** โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์
จำกัด, ๒๕๕๐.

_____ .**วิปัสสนาญลุ่ม.** แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ประยูรสาส์น
ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๑.

- พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. **ชาติวัตตสังคหปาฐนิสสัย**. แปลโดย พระราชปริยัติโมลี (อุปสโม). นายเสรี อัจสาคร. นายวิชานนท์ สำน้อย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, มปป.
- สุเทพ พรหมเลิศ. **พระไตรปิฎกศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्मมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา**. กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์. ๒๕๕๔.
- สมพร ศรีวราทิพย์. **ลักษณะที่จตุกกะ อภิธัมมัตถสังคหะ และสัตถพวารมี**. โรงพิมพ์ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓.
- อาจารย์ปัญญา ใช้บางยาง. **หลักธรรมในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๘.

(๒) วิทยานิพนธ์

- นายันทพล โรจนโกศล. “พุทธประสาทจริยศาสตร์กับภาวะบกพร่องทางสมอง”. **วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.**
- พระครูสุนทรสุดสาร(พยุง กตปุญโญ). “ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.**
- พระมหาเข็มทอง ตนุติปาโล (ฤทธิ์ลือไกร). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของ พระครูโพธิสารคุณ”. **วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.**
- พระมหานิพนธ์ มหาธมมรฤชิต (แสงแก้ว). “การศึกษาเปรียบเทียบแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่เทียน จิตตสุโภ และพุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.**

พระมหาประเสริฐ มนุตเสวี (พรหมจันทร์). “ศึกษาวิเคราะห์การเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และวิธีการคุ้มครองพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน”.

วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาอภิชาติ กรณยวสี (เป้าคำ). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ห่อลคัททูปมสูตร”. วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมหาวิชัย ยติชโย (ฤทธิ์วิรุฬห์). “การศึกษาการพัฒนาวัดนาคเป็นสำนักปฏิบัติธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”. วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

มาลี อาณากุล “การศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักวิปัสสนาอันน้อยกับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์”. วิทยานิพนธ์พระพุทธศาสตรมหาบัณฑิต.”. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๕.

ภาคผนวก

ภาคผนวก

การศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ที่ปรากฏในอรรถกถาสุตต เป็นคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีแปลมาจากฉบับเดิมคือ มหาจุฬาเตปิฎกัม พระสูตรมีเนื้อความอยู่ใน สุตตตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ ไทย-รัฐเจ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปกาติตา อนุสรณีย์ พุทธวสุเส ๒๕๐๐

พระไตรปิฎกภาษาบาลี

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สุตตตปิฎก มัชฌิมนิกาย

มูลปณณาสกปาติ

มหาจุฬาเตปิฎกัม

พุทธวสุเส ๒๕๐๐

พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย

พระสุตตันตปิฎก

มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั

พ.ศ. ๒๕๓๘

ภาคผนวก

มหาจุฬาทศปิฎกัม สุตตตปิฎกเถ สยุตตนิกาเย มหาวารวคคปาติ เล่ม ๑๕ หน้า ๓๒๔

ปรมสรณานิสกุสสุต

[๑๐๒๐] กปิลวตฺถุนิทานัง เตน โข ปน สมเยน สรณานิ สกุโก กาลกโต โหติ, โส ภควตา พุยาโกโต “โสตาปนฺโน อวินิปาตชฺมโม นียโต สมุโพธิปรายโน” ติ. ตตฺร สฺสํ สมุพฺพลา สกฺกา สงฺกมฺม สมากมฺม อุชฺฌายนฺติ จิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “อจฺจริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ, เอตฺถทานิ โภ น โสตาปนฺโน ภวิสฺสตี ยตฺร หิ นาม สรณานิ สกุโก กาลกโต, โส ภควตา พุยาโกโต โสตาปนฺโน อวินิปาตชฺมโม นียโต สมุโพธิปรายโนติ” สรณานิ สกุโก สิกฺขาทุพฺพลฺยาปาตี, มชฺชปานิ อปาเย ติ.

อถ โข มหานาโม สกุโก เยน ภควา เตนุปลสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมฺนตํ นิสีตี, เอกมฺนตํ นิสินฺโน โข มหานาโม สกุโก ภควนฺตํ เอตทโวจ: อิท ฆนฺเต สรณานิ สกุโก กาลกโต โส ภควตา พุยาโกโต “โสตาปนฺโน อวินิปาตชฺมโม นียโต สมุโพธิปรายโน” ติ. ตตฺร สฺสํ ฆนฺเต สมุพฺพลา สกฺกา สงฺกมฺม สมากมฺม อุชฺฌายนฺติ จิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “อจฺจริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ เอตฺถทานิ โภ น โสตาปนฺโน ภวิสฺสตี. ยตฺร หิ นาม สรณานิ สกุโก กาลกโต, โส ภควตา พุยาโกโต โสตาปนฺโน อวินิปาตชฺมโม นียโต สมุโพธิปรายโน ติ สรณานิ สกุโก สิกฺขาทุพฺพลฺยาปาตี, มชฺชปานิ อปาเย” ติ

โย โส มหานาม ทิฆรตฺต อุปาสโก พุทฺธ สรณ คโต, ชมฺม สรณ คโต, สงฺฆ สรณ คโต, โส กถํ วินิปาตํ คจฺเจยฺย. ยถฺหิ ตํ มหานาม สมฺมา วทฺมานโน วเทยฺย “ทิฆรตฺตํ อุปาสโก พุทฺธํ สรณํ คโต, ชมฺมํ สรณํ คโต, สงฺฆํ สรณํ คโต, ติ สรณานิ สกุกํ สมฺมา วทฺมานโน วเทยฺย : สรณานิ มหานาม สกุโก ทิฆรตฺตํ อุปาสโก พุทฺธํ สรณํ คโต, ชมฺมํ สรณํ คโต, สงฺฆํ สรณํ คโต, โส กถํ วินิปาตํ คจฺเจยฺย.

อิท มหานาม เอกจฺโจ ปุคฺคโล พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนฺนาคโต โหติ “อิตฺปิ โส ภควา ๗เป๗ สตุถา เทวมฺนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา”ติ. ชมฺเม ๗เป๗ สัมเม๗ เป๗ หาสปลฺโย, ชวนปลฺโย, วิมุตฺติยา จ สมฺนฺนาคโต, โส อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตี ปลฺยาวิมุตฺตี ทิฏฺฐเจว ชมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺจิกิตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริตี. อยมฺปิ โข

มหานาม ปุคฺคโล ปริมุตฺโต นีรยา, ปริมุตฺโต ตีรจฺจฺฉานโยนียา, ปริมุตฺโต ปิตฺติวิสยา,
 ปริมุตฺโต อปายทุกฺคตฺติวินิปาตา.

อิธ ปน มหานาม เอกจฺโจ ปุคฺคโล พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนฺนาคโต โหติ
 “อิตฺปิ โส ภควา ฯเปฯ สตุถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา”ติ. ชมฺเม ฯเปฯ สงฺฆे ฯเปฯ
 หาสปฺลฺโย, ชวนปฺลฺโย, น จ วิมุตฺติยา สมฺนฺนาคโต, โส ปญฺจนนํ โอรมฺภากิยานํ
 สลฺโยชนานํ ปริกฺขยา โอปปาดิโก โหติ ตตฺถ ปรีนิพฺพายี อนาวตฺตฺติชฺชโม อสฺมา โลกา
 อยมฺปิ โข มหานาม ปุคฺคโล ปริมุตฺโต นีรยา, ปริมุตฺโต ตีรจฺจฺฉานโยนียา, ปริมุตฺโต
 ปิตฺติวิสยา, ปริมุตฺโต อปายทุกฺคตฺติวินิปาตา.

อิธ ปน มหานาม เอกจฺโจ ปุคฺคโล พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนฺนาคโต โหติ
 “อิตฺปิ โส ภควา ฯเปฯ สตุถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา”ติ. ชมฺเม ฯเปฯ สงฺฆे ฯเปฯ
 ฯ น หาสปฺลฺโย, น ชวนปฺลฺโย, น จ วิมุตฺติยา สมฺนฺนาคโต โส ตินฺณํ สลฺโยชนานํ
 ปริกฺขยา รากโทสโมหานํ ตนฺตุตา สกทาคามี โหติ สกิทเว อิมํ โลกํ อากนฺตุวา
 ทุกฺขสฺสนฺต กโรติ. อยมฺปิ โข มหานาม ปุคฺคโล ปริมุตฺโต นีรยา, ปริมุตฺโต
 ตีรจฺจฺฉานโยนียา, ปริมุตฺโต ปิตฺติวิสยา, ปริมุตฺโต อปายทุกฺคตฺติวินิปาตา.

อิธ ปน มหานาม เอกจฺโจ ปุคฺคโล พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนฺนาคโต โหติ
 “อิตฺปิ โส ภควา ฯเปฯ สตุถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา”ติ. ชมฺเม ฯเปฯ สงฺฆे ฯเปฯ น
 หาสปฺลฺโย น ชวนปฺลฺโย, น จ วิมุตฺติยา สมฺนฺนาคโต, โส ตินฺณํ สลฺโยชนานํ ปริกฺขยา
 โสตาปนฺโน โหติ อวินิปาตชฺชโม นียโต สมฺโพธิปฺราโยน อยมฺปิ โข มหานาม ปุคฺคโล
 ปริมุตฺโต นีรยา, ปริมุตฺโต ตีรจฺจฺฉานโยนียา, ปริมุตฺโต ปิตฺติวิสยา, ปริมุตฺโต
 อปายทุกฺคตฺติวินิปาตา.

อิธ ปน มหานาม เอกจฺโจ ปุคฺคโล น เหว โข พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน
 สมฺนฺนาคโต โหติ. น ชมฺเม ฯเปฯ น สงฺฆे ฯเปฯ น หาสปฺลฺโย, น ชวนปฺลฺโย, น จ
 วิมุตฺติยา สมฺนฺนาคโต. อปิจฺจสฺส อิม ชมฺมา โหนฺติ: สทฺธิทฺธิริยํ วิริยฺนิทฺธิริยํ สติทฺธิริยํ
 สมาริทฺธิริยํ ปญฺณินฺทฺธิริยํ, ตถาคตฺตปฺเวทิตา จสฺส ชมฺมา ปญฺญาเย มตฺตโส นิชฺฌานํ ขมนฺติ.
 อยมฺปิ โข มหานาม ปุคฺคโล อคฺคฺตา นีรยํ อคฺคฺตา ตีรจฺจฺฉานโยนึ อคฺคฺตา เปตฺติวิสยํ
 อคฺคฺตา อปายํ ทุกฺคตฺติ วินิปาตํ.

อิธ ปน มหานาม เอกจุใจ ปุคฺคโล น เหว โข พุทุเช อเวจฺจปฺปสาเทน
 สมฺนฺนาคโต โหติ. น ฐมฺเม ๆเปฯ น สงฺฆเม ๆเปฯ น หาสปฺญโล, น ชวนปฺญโล, น จ
 วิมุตฺติยา สมฺนฺนาคโต, อปฺิจสฺส อิม ฐมฺมา โหนฺติ: สทฺธิณฺทริยฺ ๆเปฯ ปฺญณฺิณฺทริยฺ ตถาคเต
 จสฺส สทฺฐามตฺตํ โหติ เปมฺมตฺตํ. อยมฺปิ โข มหานาม ปุคฺคโล อคฺนฺตา นิริยํ อคฺนฺตา ติรฺจ
 ฉานโยนํ อคฺนฺตา เปตฺติวิสยํ อคฺนฺตา อปายํ ทฺคฺคตํ วินิปาตํ อิม เจปิ มหานาม มหาสาลา
 สฺภาสิตํ ทฺพฺภาสิตํ อาชานเยยฺ, อิมฺวาทํ มหาสาลे พฺยากรเยยํ โสตาปฺนฺนา อวินิปาตฐมฺมา
 นียตา สมฺโพธิปรายนา”ติ กิมฺงค ปน สรฺกานํ สกฺกํ สรฺณานํ มหานาม สกฺโก มรณฺกาลे
 สิกฺขํ สฺมาทียิตฺติ. จตฺตถํ

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค [๑๑. โสดาปัตติสังยุต] ๓. สรรณานิวรรค ๔.
ปฐมสรณานิสักกสูตร

๔. ปฐมสรณานิสักกสูตร

ว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่าสรณานิ^๑ สูตรที่ ๑

[๑๐๒๐] เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงกบิลพัสดุ์

สมัยนั้น เจ้าศากยะพระนามว่าสรณานิสวรรคตแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์ท้าวเธอว่า “เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า” ได้ยินว่า ณ ที่นั้น เจ้าศากยะหลายพระองค์มาประชุมพร้อมกันต่างตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ท่านทั้งหลาย น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ บัดนี้ใครเล่า ณ ที่นี้จักไม่เป็นพระโสดาบัน เพราะเจ้าสรณานิศากยะสวรรคตแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์ท้าวเธอว่า ‘เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’ แต่เจ้าสรณานิศากยะถึงความท้อแท้ในสิกขา เสวยน้ำจันท์”

ครั้งนั้น เจ้าศากยะพระนามว่ามหานามะเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส เจ้าสรณานิศากยะสวรรคตแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์ท้าวเธอว่า ‘เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’ ได้ยินว่า ณ ที่นั้น เจ้าศากยะหลายพระองค์มาประชุมพร้อมกันต่างตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า ‘ท่านทั้งหลาย น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ บัดนี้ใครเล่า ณ ที่นี้จักไม่เป็นพระโสดาบัน เพราะเจ้าสรณานิศากยะสวรรคตแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์ท้าวเธอว่า ‘เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’ แต่เจ้าสรณานิศากยะถึงความท้อแท้ในสิกขา เสวยน้ำจันท์”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มหาบพิตร อุบาสกผู้ถึงพระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะตลอดกาลนาน จะถึงความตกต่ำได้อย่างไร บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง พึงกล่าวถึงอุบาสกนั้นไคว่า ‘เป็นผู้ถึงพระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์

^๑ บางแห่งใช้คำว่า สรกานิ หรือ สรกานิ

เป็นสภาวะตลอดกาลนาน' บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ก็พึงกล่าวถึงเจ้าศากยะ
พระนามว่าสรณานิว่า 'เป็นอุบาสก ผู้ทรงถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์
เป็นสภาวะตลอดกาลนาน' พระองค์จะถึงความตกต่ำได้อย่างไร

มหาบพิตร บุคคลบางคนในโลกนี้

๑. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า 'แม้
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดา
ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มี
พระภาค' ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม
 ฯลฯ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ
 มีหาสปัญญา (ปัญญารำเรียง) มีชวนปัญญา (ปัญญาเล่นไป)
 และถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ
 อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่
 ในปัจจุบัน แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิ
 แห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต
๒. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า 'แม้
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดา
ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มี
พระภาค' ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม
 ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ มีหาสปัญญา มีชวนปัญญา แต่ไม่
ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภากิย-
สังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวน
กลับมาจากโลกนั้นอีก แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์
ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต
๓. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า 'แม้
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดา
ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มี
พระภาค' ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม
 ฯลฯ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ

‘ไม่มีหยาตปัญหา ไม่มีชวณปัญหา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ
เขาจึงเป็นพระสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว ก็จะทำ
ที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เพราะ
บรรเทาหยาต โทสะ โมหะให้เบาบางได้ แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก
กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต

๔. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดา
ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มี
พระภาค’ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม
 ฯลฯ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ
‘ไม่มีหยาตปัญหา ไม่มีชวณปัญหา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ
เขาจึงเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะ
สำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป
แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต
อบาย ทุกคติ และวินิบาต

๕. ‘ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ฯลฯ
‘ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ฯลฯ
‘ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ ไม่มี
หยาตปัญหา ไม่มีชวณปัญหา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ แต่เขา
มีธรรมเหล่านี้ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์
ปัญญินทรีย์ และธรรมทั้งหลายที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อม
ควรแก่การพิจารณาด้วยปัญญาโดยประมาณ แม้บุคคลนี้ก็ไม่ไป
สู่ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และ
วินิบาต

๖. ‘ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ฯลฯ
‘ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ฯลฯ
‘ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ ไม่มี
หยาตปัญหา ไม่มีชวณปัญหา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ แต่เขา

มีกรรมเหล่านี้ คือ สัทธินทรีย์ ๗๗ ปัญญาอินทรีย์ และเขามี
ศรัทธาพอประมาณ ความรักพอประมาณในพระตถาคต แม้
บุคคลเหล่านี้ก็ไม่ไปสู่นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต
อบาย ทุกคติ และวินิบาต

มหาบพิตร แม้หากต้นสาละใหญ่เหล่านี้พึงรู้จักคำสุภายิต คำทุกภายิต
อาตมภาพก็จะพยากรณ์ต้นสาละใหญ่เหล่านี้ว่า ‘เป็นโศดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มี
ความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเจ้าสรณานิสาทายะ
เลย เพราะเจ้าสรณานิสาทายะได้สมาทานสิกขาบทในเวลาจะสวรรคต”

ปฐมสรณานิสังกสูตรที่ ๔ จบ

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระครูธรรมธรแสงชัย กนฺตสีโล (เพชรขึ้นสกุล)
- เกิด : วันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๐๔
- สถานที่เกิด : ๑๔๗ หมู่ ๑๒ ต.สระพัฒนา อ.กำแพงแสน จ.นครปฐม
- การศึกษา : พ.ศ.๒๕๑๘ ประถมศึกษาปีที่ ๗
 พ.ศ.๒๕๔๕ จบมัธยมศึกษาชั้นตรี
 พ.ศ.๒๕๔๖ จบมัธยมศึกษาชั้นโท
 พ.ศ.๒๕๔๗ จบมัธยมศึกษาชั้นเอก
 พ.ศ.๒๕๔๘ สำเร็จหลักสูตรการบริหารกิจการสงฆ์ (ป.บส.)
 พ.ศ.๒๕๕๒ สำเร็จการศึกษาปริญญาตรี (พธ.บ.) เกียรตินิยม
 อันดับ ๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส
 (วัดไร่ขิง) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์การทำงาน : พ.ศ.๒๕๔๘ ครูสอนพระปริยัติธรรมประจำวัดท่าขนุน
 พ.ศ.๒๕๕๑ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดท่าขนุน
 พ.ศ.๒๕๕๑ ทำหน้าที่พระกรรมวาจาธุสสาวณาจารย์
 พ.ศ.๒๕๕๒ ฐานานุกรมของเจ้าคณะจังหวัดที่ พระครูธรรมธร
 พ.ศ.๒๕๕๒ ทำหน้าที่เป็นพระวิปัสสนาจารย์ประจำวัดท่าขนุน
- อุปสมบท : วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๔๔ ณ วัดท่าขนุน ตำบลท่าขนุน
 อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี โดยมีพระราชธรรมโสภณเจ้า
 คณะจังหวัดกาญจนบุรีเป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์เล็ก
 สุขุมมปญฺโญ เป็นพระกรรมวาจาจารย์
 พระมหาสันติ โชติกโร เป็นพระอนุสาวณาจารย์
- การปฏิบัติวิปัสสนา : พ.ศ. ๒๕๕๑ ผ่านการอบรมปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๗
 เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี จังหวัดนครราชสีมา
- เข้ารับการศึกษา : หลักสูตรปริญญาโทมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยา
 เขตบาลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม วิปัสสนาภาวนา พ.ศ. ๒๕๕๒
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ๒๓๕ หมู่ ๑ วัดท่าขนุน ต.ท่าขนุน อ.ทองผาภูมิ จ.กาญจนบุรี